

ԲԱԽՏԱԽՆԴԻՐ

ՄՏԱՄՈԼՈՐ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

ԿԱՍ

ԹԵՈՒԱՌ ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴ

ԹԻՖԼԻՉ

Տպարան Մովսէս Վարդանեանի:

1888

Սերեր

299

July 4

2003

Մարտ

299

այս.

ԲԱՆՏԱԽՆԴԻՐ

ՄՏԱՄՈԼՈՐ ԹԱՓԱՌԱԿԱՆ

ԿԱՄ

ԹԵՈՒՆԻ ՃԱՆԱՊԱՐԶՈՐԴ

509

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ

Տպարան Մոլսեկ Վարդանեանի:

1888

197
1111111111111

ՀԱՐԱՌԱՓԱԳ ԴՈՂՈՍԱՅՍ

ՄԱՐ

ՓԴՈՋԴԱՐՄԱՅԻՆ ՊԱՊՈՏԻՊ

Доз. ценз. Тифлисъ, 7 Апрель 1888 г.

Тип. М. Вартанянцъ. Тройц. пер. д. № 11

4189/41

8881

8298

ԱԶԳԻՑ ՀԵՌԻ, ՍՐՏԻՆ ՄՕՏԻԿ

4. ՊՕԼՍՈՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍՈՒՐԲ ՓԴԿԶԵԱՆ ՎԱՐՃԱՐԱՆԻ

ՈՐԲ ՍԱՆՈՒՑ

Խորին յարգանքով

ՆՈՒՐԻՐՈՒՄ Է

ԱՄԵՐԻԿԱՆԻՐԸ

Ք 420 Մ Ժ 427 Մ 440 Ճ 2 848 Ձ Ս

Յ Ո Ս Ս Ո Ր Կ

400706100 2040010 41000 2400000

8 4 0 5 0 0 4 7 0

գոմարդու միջոց

1 Մ 4004400

70400002000

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

մայսյն քոյմյորդոյնց զձառնայ դո, սխանոմ չ լլմդաւ
ոմք, մմ լմբաւք լմբա լամանաւ մագաւ չի, գլմրդաւ ում
մաւի քմբաւ ուղաւ ուղաւ ուղաւ, ուղաւ ուղաւ ուղաւ
մլմա լոյամմոյք մլմմլլ զմգաւաւոյլ լլմմմմմմմմմմ զուաք
Եւն Սիրելի ընթերցողք եւ ազնիւ բարեկամներ, շնործէք թէ
սոյն փոքրիկ եւ անիմաստ յիշատակագրական երկասիրու-
թեամբս՝ իմ նպատակն է իսկական ցուցամոլութեամբ դուրս—
ասպարէզ ցատկել եւ անհեռատես համբալների՝ առանց այն
էլ խաբուսիկ ուշքերնին առ ինքս գրաւել, ոչ, իմ նպատակն
այդ չէ եղած եւ չի էլ պիտի լինի:
Երկու ձեռքս խզծիս վրայ դնելով՝ պիտի խոստովանիմ,
որ իմ այս յիշատակագրական երկասիրութիւնը, որի վերնա-
գիրն է «Մտամոլոր Թափառական» կամ «Թշուառ ծանա-
պարհորդ», ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի լաբիրինթոս, որի մէջ
ընկնողն դժուարութեամբ կարող է դուրս պրծնել:
Լաբիրինթոս անունը տուի իմ այս յիշատակագրական
երկասիրութեանս, որովհետեւ այս մի դողդոջուն գրչի եւ
խակ ուղեղի խակ պտուղ է, հեռեւաբար, ոչ բոլորովին զուրկ
թերութիւնից:

Քաջ գիտեմ, ազնիւ ընթերցողք, որ ձեր ասպարէզն ըն-
դարձակ է եւ իրաւունք ունիք ասելու՝ թէ քանի որ այդ
յիշատակագրական երկասիրութիւնդ մի լաբիրինթոս է ան-
հեռատես հանբալների համար, ուրեմն փոխանակ հրապա-
րակ հանելու, եւ նրանց այդ բաւիղի մէջ թաւադորելու,
գցելիք վառարան...:

Ոչ, սիրելիք, ոչ, այդ էլ մի հարուած է, որ ինձ բա-
րոյապէս կըսպանէր:

—Ապա ի՞նչ:—Սա պիտի լինի մի այնպիսի հայելի, որ
ամեն մի անհատ իմ ապաշնորհ պատկերը տեսնելով՝ վրաս
մի կուշտ ծիծաղի, եւ խորշի այն լաբիրինթոսական շաւղից,
ուր իմ անհեթեթ հետքերն կընշմարուին:

Վերջապէս 1874 թ. հոկ. երկուսին մի տղայական ան-
'միտ եւ երեւակայական խաբուսիկ յոյս՝ իբրեւ մի կայծ բոր-
բոքեցաւ սրտումն եւ ստիպեց ինձ թողնել իմ մայր-հայրենիքը:

Այո՛, այն վայրկեանը՝ անդարձ հրաժեշտի վայրկեան էր,
որ սիրելի ծնողացս ականայ յօժարութեամբ մեկնեցայ գնա-
լու. բայց ո՞ր... դէպի ուսում, գիտութիւն...:

Ուշացար, վազիր...:

Ահա քեզ մարդաշատ Ստանպօլն՝ փառահեղ տեսարան-
ներով, շքեղ եռա-քառայարկանի ապարանք-պալատներով...
քէֆ արա...:

Պանդխտական օրերիս մի տարին բոլորեցաւ—թռաւ եւ
երկրորդն էլ ահա շուտով կը հետեւի, բայց ես ուր էի եւ
ինչ արեցի այդքան ժամանակ, եթէ ուզեմս էլ ես ինձ հա-
շիւ տալ այդ մասին, էլի չեմ կարող:

Այժմ Կ. Պօլսոյ խառնրնակի խառնրնակ փողոցները կը
դեգերիմ եւ Ս. Փրկչեան Ազգ. Հիւ. Հոգաբարձութեան եւ
մերթ Պատրիարքարան՝ Ներսէս (Լուսահոգի) որբազանին
խնդիր տալով ու հայցելով, որ անարժան տարաբախտիս Ս.
Փրկչեան վարժարանի սանուց շարքը ընդունեն: Ամենա-
պատիւ Ներսէս որբազանն կը գրէ մեծ. հոգաբարձութեան
ուշ դարձնել եւ ընդունել: Այո՛, բարեհոգի հոգաբարձուք
ուշ կը դարձնեն խնդրոյս վրայ եւ կրտսն մի յանձնարա-
րագիր Ս. Փրկչեան երթալու, բայց արի տես, թէ ինչ յանձնա-
րարագիր:

Իբրեւ մասունք ծոցս դրած՝ ուրախութեան արտասուք-
ներ աչքերիցս թափելով՝ վազ կրտամ դէպի Եւտի.Փուլէ
Ս. Փրկչեան ուսումնարան:

Գնացի եւ ներկայացայ իմ յանձնարարականով հիւան-
դանոցի տեսչին...: Ո՛վ Տէր իմ եւ Աստուած, այս ինչ է,
որ կըլսեմ... «Աւանան անյարմար, առ ժամանակեայ պատասպա-
րութիւն 'ի ծերանոց»:

Արդեօք անկար ծերերից պիտի առնէի իմ կրթութիւնը,
թէ՞ գժանոցի խենթերից, կամ գուցէ յիմարանոցի ապուշնե-
րից, որովհետեւ մշտական կրթարանս այն պիտի լինէր, եթէ
տասն-քսան օր կենայի այն թշուառ արարածների մէջ. տուաւ
Աստուած, որ վեց-եօթն օր իբրեւ ապաշխարհութիւն անցնե-
լուց յետոյ, նոյն ամսուայ, այսինքն 1876 թ. սեպ. 25-ին
դպրոց մտնելու անակնկալ բախտն ունենալով՝ բոլոր այն
չուառութեան անհետեւ չեմ հետքերն անհետացան աչքերիցս,
եւ կարծես երկնային մի անծանօթ ձայն զիս դէպի լոյս
աշխարհ—ուսումնարան առաջնորդեց:

Երեք-չորս տարուայ չափ պարապելով յիշեալ վարժա-
րանում, իմ աշխատութեամբ լաւ թէ վատ մի հասարակ ըն-
թերցանութիւն ձեռք բերելու բախտ ունեցայ: Մի հասարակ
ընթերցանութիւն ասելուս համար, գիտեմ, թէ ընթերցողը
դէպի ինձ ներողամիտ կրկնի, եթէ միայն ծանօթ լինէր
վարժարանի մօտիկ անցեալին:

Ինչպէս ասացի, երեք-չորս տարուայ չափ Ազգ. Ս.
Փրկչեան վարժարանում ուսման հետեւելով՝ մի տարրական ըն-
թերցանութիւն ձեռք բերելուց յետոյ՝ որքան որ ներում էր
դպրոցի սահմանափակ ջրջանը, երբ տեսայ, թէ չափտի կա-
րենամ քիչ թէ շատ ցանկացած նպատակիս հասնել, եւ ցան-
կալով ուսման ծարաւս յագեցնել՝ առանց յետ ու առաջ
մտիկ տալու ինձ ու ինձ ասացի. «Երուսաղէմ, դու պատ-
րատ կ'աց»:

Ահա քեզ մի յանձնարարագիր 'ի Ս. Երուսաղէմ երթալու:

նրան, այլ ամեն մի ինքնաճանաչ ճշմարիտ եւ անաչառ հայ անհատ, քանի որ աչքը կը տեսնէր այն նուիրական յարկը, որ կանգնած էր գրեթէ քաղաքի կեդրոնում փառահեղ կերպով: Երթալու ժամանակը մօտենալով՝ կարող չէի երկար մնալ, ուստի իմ լուռ սրտագին շնորհակալութիւնը յայտնելով այն մեծահոգակ Սպարթալեաններին եւ մնաս բարեաւ ասելով եւ առողջութիւն ցանկանալով հիւանդներին՝ մեկնեցայ դէպի ծովափ — շոգեհոս:

Ուր-միւր ճանապարհը, որ ինձ այնտեղ տարել էր, այժմ խոց էր տուել, անցայտացել էր: Բախտի բերմամբ կերթայի մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ մէկէն բազմաթիւ կիսալուսին միւսարեթներէ միջից խաչազարդեալ մի փառաւոր գմբէթ առաջ կանգնած տեսայ, եւ որը կարծես ասելիս լինէր՝ «միւսարեթ Իսլամի եւ կիսալուսինը» շուրջ բոլորեցէք ինձ եւ խաչիս գլուխ տուէք»:

Քանի բախտաւոր էի այդ իսկ բոլորում: Անհատաւոր բայերս ուղղեցի դէպի այն կողմը, ուր կը բարձրանար խաչազարդ գմբէթը՝ դէպի վեր երկնային կամարը:

Երեսո խաչակնքելով մտայ բազից ներս, բայց չէի իմանում, թէ ինչ աղգի է պատկանում: Ռեռ տարակուսանքի մէջ «Հայոց է, չէ պղազգի է» ասելով մի կերպ մտայ եկեղեցի, սակայն այրտեղ որքան մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ աչքիս ընկան այն աթոռները, որոնք ուշքս գրաւեցին իրենց վրայ՝ փոխանակ սուրբ սեղանի:

Աթոռները դարսուած էին այնպէս, ինչպէս դարսուած են թատրոնում: Ինքս ինձ սկսայ մոմմալ, Սեղանը Հայկական եկեղեցու սեղան է, հասա այս աթոռներն ինչ են»:

Հետաքրքրութիւնից շարժուած եկեղեցուց դուրս ելած իջոցիս դռան մօտ գտնուող մոմալաճառին մօտենալով՝ արցրի. «Բարեկամ, ինչ ազգի է պատկանում այս եկեղեցին,

եւ խնդրեմ՝ ասացէք, այս ինչ աթոռներ են, որ շարան-շարան կան. չլինի թէ թատրոն էլ է այս եկեղեցին»:

Իսկ նա՝ «Այո, պարոն», կեղծ ծիծաղով պատասխանելով, աւելացրեց նաեւ այս խօսքերը (երեւի համբալ — գիւղացի լիւնելս ի նկատի ունենալով). «գլուխ միք ցաւացնիլ, որտեղից որ եկաք, կարող էք կրկին նոյն ճանապարհը շարունակել»:

Ինձ ասելիք չէր մնացած, սուս ու փուս սկսայ յետ ու յետ գնալով՝ եկած ճանապարհիս տուտը բռնել:

Ս. Ստեփանոս (այդ էր եկեղեցու անունը), քո մոմալաճառին քաղաքալարութիւն, իսկ ինձ՝ մտամոլորիս բարի ճանապարհորդութիւն:

Հազիւ թէ տասն-քսան ըոպէ անցաւ, շուրջ հնչուեց, եւ սկսաւ նաւահանգիստը հեռանալ, փառահեղ եկեղեցիների գմբէթները եւ Մուհամմէտի բազմաթիւ մզկիթների սեպաձեւ միւսարեթներն աներեւութանալ. ուրիշ բան չէր երեւում, բայց թէ միայն երկնային ու երկրային ուղիւնոսները, որոնց անջրպետի մէջ լող էր տալիս շոգեհոսը բնութեան այն գաղտնի պարիսպները խղելով: Երեք օր այնպէս շարունակ՝ բայց խոտորնակ երթալուց յետոյ, հասաւ Աղէքսանդրիոյ նաւահանգիստը, ուր խարիսխը գցեց քաղաքից մի քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ: Կիսամերկ սեւ արաբները մակոյկներով վիտտում էին Միջերկրականի վրայ, ինչ է՝ երկու անիծուած մամոնայ ձեռք բերեն:

Փոքր ինչ հանգստանալուց յետոյ, երբ իմացայ՝ թէ երեք-չորս ժամ դադար է առնելու շոգեհոսը եւ թէ օրն էլ դեռ վաղ է, — առաւօտեան ժամը տասն էր. օն, ուրեմն, գրգանը ծակ, գլուխը դառարկ — թափառաշրջիկ մտամոլորիս ընդարձակ ատարեղ բացուեց՝ երթալ ուղած տեղը ման գալու: Ահա քեզ, նսւալետ (գայլիճը), մի քանի ստակ, տաք դուրս — ցամաք գցիր մի անապագայ թափառաշրջիկ:

Բայց արի տես, թէ այժմ ո՞ւր պէտք է երթալ, առաջը
ընդարձակ, սալայտաւակ ճանապարհ, ուր երթեւեկ բազմա-
թիւ կառքեր՝ իրենց գլորդիւններով օգը կը թնդացնէին եւ
մանաւանդ կիսամերկ ֆէլլա՜հ-արարներ շանախորժ եւ այ-
լանդակ գորգողոցը բոլորովին մոռացնել կը տային մի ան-
ճար համբակի իւր ճանապարհը շարունակելու, շուարեալ՝
ոչ գիտեմ ո՞ւր երթալս եւ ոչ գիտեմ ո՞ւր լինելս։

Հարցումն կանեմ (հայերէն կամ տաճկերէն) մօտիցս անց
ու գարձ անողներին, պատասխան չեմ ստանալ, ասես թէ՝
ամենքն էլ ինձ ծաղրելիս լինէին արարական լեզուով՝ ինա-
ցնելով, թէ «մենք քո խօսած լեզուն չենք հասկանում»։

Նկատելով, որ մի որոշ պատասխան չպիտի կարենամ
առնել՝ առաջի. «բախտ, ամեն ինչ քեզ է յանձնուած, բաշ տուր»։

Քայլերս ուղղեցի քաղաքի արեւմտեան կողմ, կերթամ
գլխակոր, բաւական գնալուց յետոյ, լերկ արմաւենիների մէ-
ջից մէկէն աչքիս ընկաւ մի անշուք շէնք եւ մի խաչ գռան
գլխին. «փառք քեզ Սատուած, դա կը լինի եկեղեցի, եւ դու
էլ, ով սեւազգեստ, որ ծաղաղատիկ նստած ես, կամ տէր-
տէր ես եւ կամ տիրացու»։

Մօտեցայ նրան եւ հարցրի. «Բարեկամ, արդեօք այստե-
ղի հայերը քաղաքի ո՞ր թաղն են բնակւում եւ նրանց եկե-
ղեցին ո՞ւր է գտնւում»։ Իմ այս հարցմանը նա մի շինծու
ժպտով պատասխանեց. — «Հայերը քաղաքում մի որոշ թաղ
չունին, իսկ եկեղեցին այս է եւ ես եմ նրա տիրացուն»։

Ս.հա այստեղ պիտի տեսնենք քրիստոնէութեան մի խիստ
ազօտ նշոյլ, որ լերկ արմաւենիների մէջ փրկւում էր։ Հետա-
բերք էր ինձ ներս եկեղեցի մտնել, բայց նա զլացաւ գուռը
բաց անելու, առարկելով թէ՝ «ոչինչ հետաքրքիր բան չկայ
եկեղեցում, — յատակի վրայ երկու բախթ (խաւիք) է ձգուած
եւ սեղանի առաջ էլ մի կանթեղ է քաշ արած, այն էլ կիւ-
րակի օրերին են միայն վառ լինում»....:

Տեսնելով, որ ի դուր տեղ երկար ու բարակ խօսելով
նրա հետ՝ ժամանակ պիտի կորչի, ուստի ցաւօք սրտի մնաք
բարեաւ խօսքը հազիւ թէ կէս մի արտասանած հեռացայ։
Բայց մի խորին մտածմունք դիւս սլաշարեց նոյն վերջիշեալ
տխուր պատկերը աչքիցս չհեռանալով, փոքր ինչ հեռու մի
ծառի տակ կանգ առի ու սկսայ ինձ ու ինձ խօսել. «Միայն իմ
աչքերն են փակ, թէ հէնց տխուր դէպքերն ինձ են սրտա-
հոլմ»... եւ վերստին շարունակելով ճանապարհս ու առանց
որեւէ բանի վրայ ուշք դարձնելու՝ ուղղակի գնացի շոգենաւ։

Այսպէս թէ այնպէս, արաքական քաղաքի արտաքին փա-
ռահեղ տեղքը, ներքին թանձր ժխտքը եւ այն տխուր երե-
ւոյթը, որ միքանի ժամ առաջ բախտ ունեցայ տեսնելու՝
ինձ շատ պիտի տանջէր, եթէ մեկնելու վստիկանը չմօտենար,
եւ արեգակը մայր-մտնելով՝ համառարած մութն ամեն ինչ
իւր տակ չծածկէր։

Ս.հա գիշերային խոր լուսթիւն, ամեն արարած հոգով
ու մարմնով յանձնուած է Մորիէոսին։ Շվոցը սուլեց, շոգե-
նաւը խշալով կըլողայ Միջերկրականի լայնածաւալ ծովի մէջ,
եթերային լուսինն ու աստեղք աշնանային տկար լուսով կը
փլիլան։ Բազմախնամ Մորիէոսին յանձնուած ճանապարհորդ-
ներն անկողով կըխորդան...:

Ս.հա արեգակն սկսում է հորիզոնից բարձրանալ՝ արձա-
կելով իւր աշնային տկար ճառագայթներն աշխարհիս չորս
կողմը, ծովային թռչունները՝ ցածր-ցածր թռչելով եւ թեւիկ-
ները խիւլով քրի մակերեւոյթին՝ մեղամաղձօտ կերպով ճըլում
են, իսկ Մորիէոսին յանձնուած անվիշտ ճանապարհորդներն
իրենց գլխները վեր բարձրացնելով աչքներն են շփում։

Մեր շոգենաւը հասաւ մի նաւահանգիստ, մի արաքա-
կան քաղաքի (Պորդ-Սայիգ), խաժամուժ ամբոխով լցուած
նաւահանգիստ...: Մի ակնթարթում սեւամորթ նաւաստիք
եկան բոլորեցին մեզ այնպէս, ինչպէս թաւուտ անտառի ճահ-

ճի ափին անշնչացած մի դիակի շուրջը գիշատիչ թռչունք։
Սրբարեւ Սատոճու ստեղծածին չի կարելի արհամարել կամ
ծաղրել, բայց նրանց մասին մարդ մի տեսակ տարակուսանքի
մէջ է ընկնում։

Զորս կողմը արաբ։ Ծովի վրայ վիստացող նաւակներին
մտիկ տաս, աչքի կրնկներն ատամները դուրս ցցուած, կատալի
վագրի նման՝ աչքերից արին ցայտող նաւասուիք։ մարդ չիստա-
հիր մինչեւ անգամ մի ուղիղ հայեացք ձգելու... մի այլ կողմ՝
ծովափի աւազի վրայ պատառոտուն վրանների (Սատուած
վրան համարէ) տակ կրվիստան կիսամերկ սեւեր, ումանք այս
ու այն կողմ կը չուեն՝ իրենց փալաս-փուլուսի մէջ փաթա-
թած լամուկները շալակած. չես գիտում, թէ ո՛ր են գնում,
միայն շտապում են, առանց ուշք դարձնելու իրենց շալակած
լամուկների ճիչ ու գողոցին։

Ինչեւիցէ այստեղի տեսարանն էլ ուրիշ է։ Նրանք թող
իրենց չուն շարունակեն եւ մենք մերը։

Տոգենաւը շարժվում է, խարխիւր քաշուեց, նաւապետը
անընդհատ ման է գալիս տախտակամածի վրայ, մերթ ընդ-
մերթ երկինք դիտելով, աջ ձեռն ճակտին վրայ դնելով,
ասես թէ մի ինչ որ բան փնտռելիս լինէր։

Ինչ շուտ բոլորուեց ժամանակը. ահա յաջորդ առաւօտը,
եւ ահա Յոպպէի վիմուտ նաւահանգիստը։ Այստեղ եւս սե-
ւամորթ-արաբները մակոյկներով վժիվում են ու վիստում
ծովի մակերեւութի վրայ, ինձ կրկին պաշարեց մի խորհրդ-
դածութիւն՝ մտաբերելով Պորդ-Սայիդի նաւահանգիստը, սա-
կայն երբ եկան բոլորեցին մեր շուրջ, մի քիչ այն տարակու-
սանքը փարատուեց... սրանց վրայ մարդկութեան եւ քա-
ղաքավարութեան նշոյլներ կային։

Վերջնական հրաժեշտի ժամանակը հասնելով իմ ծո-
կային ճանապարհորդութեան՝ իրեղէնս վեր առնելով նստայ
նաւակ, որ Յոպպէ գնամ. ահա մի քառորդ ժամ է, որ ան-

սանձ ալիքները մեր նաւակի հետ կը պատերազմին։ Մտ էր
անխուսափելի վտանգը, բայց եւ այնպէս Ամենակարողի բա-
ղովն էլ հզոր։

Այժմ Յոպպէում ենք։

Յոպպէ լինելով միեւնոյն ժամանակ Նրուսաղէմի նաւա-
հանգիստը՝ ունի մաքսատուն, ուր պարտաւոր է ներկայա-
նալ ամեն մի ուխտաւոր եւ ճանապարհորդ։ Ելնելով յի-
շեալ մաքսատնից՝ քայլերս ուղղեցի դէպի ձախ՝ աջ կողմն
թողնելով կարգաւ՝ Յունաց, Լատինաց վանքերը եւ հասայ
մեր Հայոց վանքը — Ս. Նիկողայոս Սբանչեւագործ։

Նոյն օրը գիշերելով վանքում, հետեւեալ առաւօտեան
վաղ դեռ արշաղոյսը ծայր չուած՝ երկու ուրիշ ճամբորդների
հետ, որոնք բարեբախտաբար ինձ նման հեւիտան էին, Նրու-
սաղէմի ուղին ձեռք առինք կերթանք։ Ահա արշաղոյս, ահա
արաբ ուղտապաններ, ումանք ուղտերի վրայ նստած, ումանք
ուղտերն իրենց յետին ձգած. — ամեն ինչ շարժման մէջ է։
Ճանապարհն արահետ (շօստէ) է եւ ընդարձակ, գնացող-եկո-
ղի հաշիւ չկայ։

Այսպէս թէ այնպէս, մենք էլ մերթ ձիթենեաց տակ
հանգստանալով եւ մերթ շարունակելով մեր ճանապարհը,
երեկոյեան ուշ ժամանակ հասանք Նրուսաղէմ — Հայոց Ս.
Յակովբեան վանքը։

Գ.

... 1880 թ. սեպ. ամսին հասայ Ս. Երուսաղէմ Հայոց վանքը եւ յանձնարարագիրս ներկայացնելուց միքանի օր յետոյ՝ մտայ ուսումնարան։ Ուրախութեանս չափ ու սահման չկար, նամանաւանդ այն ժամանակ, երբ հասակակից դասընկերներս հետ թեւթեւի տուած, ծառանգաւորաց ուսումնարանի առաջ, սպայատակներէ վրայ, թթենեաց շուաքներում ման էինք գալիս՝ խօսելով, վիճելով մեծ-մեծ առարկաների վրայ (թէ-կող մեր կարողութիւնից շատ բարձր լինէր, դա մեզ համար այնքան նշանակութիւն չունէր)։

Մի խօսքով, իմ մթնոլորտից այդ ժամանակ խոյս էին տուել ուեւ-սեւ ամպերն, էլ ինձնից հեռացել էին՝ անորոշ անցեալի տխուր մտածմունքները։

Այլ ամիսս, որ երկար չտեւեց այդ առ ժամանակեայ ուրախութիւնս։ Հազիւ թէ դպրոցական քաղցր ու խաղաղ օրերն եօթն-ութ ամսի չափ վայելեցի, սակայն դարձեալ յուզեալ, տատանեալ ալեաց ծփանքների մէջ ընկայ։ 1881 թ. յունիս ամսի վերջերը մի ներքին խռովութիւն ծագելով վանքի վարդապետների մէջ, առիթ տուաւ ժառ. դպրոցի տատանման եւ միեւնոյն ժամանակ սրժանապատիւ Սահակ վ. (այժմեայ իսկոպոս) Խապայեանցի, որ իւր անխոնջ աշխատութեամբ եւ հայրական խնամքով հսկում էր ուսումնարանի վրայ, հրաժարուելուն իւր ծանր, բայց նուիրական պաշտօնից, եւ գնալ Ռուսաստան նուիրակութեան, թողնելով միանգամայն համայն աշակերտները յուսահատ վիճակում։ Իսկ ժառ. դպրոցը, էլ ինչ ասել կողէ, ինչպէս առանց նաւապետի մի շոգենաւ համատարած ծովի մէջ։

Հմայ Անիծեալ բախտ...։ Ինչ որ (ցոյցնա յսմն . Գ 0281) պիտի

Այստեղ եւս տեսնելով, որ չալտի կարենամ նպատակիս հասնել, հայրենիք երթալու կեղծ պատճառաբանութիւններ յառաջ բերելով՝ դպրոցից դուրս եկայ, որ ինչ է, մի աւելի բարեկարգեալ ուսումնարան երթամ, առանց մտաբերելու Եղովթոսի ստուերախաբ շունը...։ Այս ամիս իմ միջոցաւ մարտի 14-ը քեզ, որ մտամուր, որ չես մտաբերեր, թէ քո աստղն այլեւս տահեցաւ դէպի անդունդ, եւ փակ են համայն լուսոյ դռները քո առաջ...։ Վերջապէս, թէ ժառ. դպրոցի տատանումը մի կողմից եւ թէ իմ երիտասարդական խաբուսիկ երեւակայութեանս անձնատուր լինելը միւս կողմից՝ ինձ ստիպեցին այնտեղից եւս հեռանալ. ուստի հազիւ մի տարին բոլորեց, որ դարձեալ այն ուղին ձեռք առի, որ մի տարի առաջ Յոսպէից հետիոտն եկած էի աստ ուսում առնելու, բայց այժմ ուր...։ Որքան բախտաւորութիւն. այս անգամ կառքում նստած՝ ճանապարհ եմ ընկնում դէպի Յոսպէ։ Կառքը սրլնթաց կարշաւէր դէպի Յոսպէ՝ արահետ ուղիով. երբեմն տղայական յիմարութեանս վրայ ցաւակցելով՝ աչքերս յառում էի դէպի յետ Երուսաղէմ. բայց շատ ուշ...։ Երեկոյեան մութը պատեց եւ գիշերային լուսութիւնն ամեն ուրեք տիրեց։ Միայն երբեմն այդ լուսութիւնն ընդհատուում էր երթեւեկ կառքերի դղրդիւններով ու կառապանների խռպոտ ձայներով։

Այսպէս մեր արաբ կառապանն էլ ամբողջ գիշերը՝ մերթ մրափելով եւ մերթ մոնչալով կատուի նման, առաւօտեան արեւածագին հասցրեց Յոսպէ։ Դարձեալ ծով...։

Ի՞նչ պէտք է անել այժմ։ «Այ յիմար, ահա շոգենաւ, ծովում խարիսխը գցած՝ դրօշակը ծածանում է, գնալու է Իէյրութ, շուտ արա»...։

Երբ հասայ ծովափ, ուր աչքիս ընկան նրա մէջ պղծած ժայռերին խորուղ ամեհի ալիքները, մէկէն միտս եկաւ այն

օրը (1880 թ. սեպ. ամիսը), որ մի նոգեհի բախտը յանձնուած էր նրանց՝ այն կատաղի աղեաց։
Աշխատային արեգակը կարծես թռչելիս լինէր գէպի մուտ. նաւակները վժվժում էին ծովի վրայ, ճանապարհորդները գնում են շտապով շոգենաւ՝ տալով իրենց վերջին բարեւը բարեկամներին. իսկ ես եւս իմ վերջին բարեւը տալով ծովափում թափած երկու կաթիլ արտասուացս՝ գնացի շարժական տուն—շոգենաւ եւ քաջուելով մի անկիւն նստայ։

Մութը տիրելով ամեն ուրեք, շվոցը սուլեց, անիւները ակտան շրջակ-թրթ-իսկ ձայներ հանելով՝ դառնալ իրենք իրենց վրայ։ շարժական տունը ծովը պատռելով կերթայ՝ թողնելով յետին մի ուղղաձիգ ահագին խրամ։ Իսկ գիշերային թագուհին՝ մերթ իւր գեղեցկափայլ պատկերը ծովի վրայ գցելով ծիծաղում էր ու ծիծաղեցնում ուղեւորներին եւ մերթ եւս թախ-թոփս ամպոյ յետեւը թագւելով աներեւութանում էր, թողնելով միայն մի փխուր տեսարան։

Գիշերային թագուհին—լուսնեակը վաղուց իւր շրջանը կատարելով գլուխն առել ու գնացել էր. իսկ նրա տեղը ոսկեգոյն ճառագայթներով արեգը՝ ծառագարդ Բէյրութը թեւի տակ պահող Լիբանանու բարձրաբերձ լեռնագագաթից սկսաւ բարձրանալ։ Արեգակը իւր լայնածաւալ քղաղքները դեռ նոր էր տարածում ծառահիւս Բէյրութի վրայ, երբ մեր շոգենաւը հասաւ իւր նաւահանգիստը։ Մի ակնթարթում մակոյկները շրջապատեցին շոգենաւը, ճանապարհորդները գնում են դուրս—Բէյրութ. իսկ դու ուր, խելքի աղքատ նոգեհի, Բէյրութ...։ Նուա, նաւապետը գալիս է...։

Այ յիմար, ահա Բէյրութ եւ ահա առաջը վանք...։

Այս վանքը (անունը լաւ չեմ յիշում), որ Բէյրութում կը գտնուի, սեպհականութիւն է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեան վանքի, որ եւ կրկենայ մի վարդապետ։

Վերոյիշեալ վանքը մի օր կենալով՝ միտքս դրի երթալ

Լիբանան լեռանց գագաթում գտնուող Հայ-Կաթողիկոսների վանքը — Զրմմար՝ ուսումնական կատարելագործելու...։

Հետեւեալ առաւօտեան վաղ վեր կենալով, սուս ու փուտ ընկայ քաղաքի այս ու այն կողմ գտնուող պանդոկները՝ քորեպան վնոռելու, գտայ մի արաբախօս քորեպան։ արեւելահիւսիսային ծովափեայ ճանապարհը բռնելով գնում ենք։ Այժմ կարծես մի երանական ուրախութիւն պատճառով վայրում գտնուէի,— ձախ կողմը համառարած Միջերկրական կապտագոյն ծովը հայելու նման ցլանում է, իսկ այդ կողմը Լիբանանում մայրախիտ լեռանց ստորոտը գտնուող ծառաշատ եւ գեղեցկատեսիլ պարտէզներն ու որթաշատ այգիներն են ձգւում։ մի խօսքով Լիբանան լեռանց գրաւիչ տեսքը մարդու ուշագրութիւնը իւր վրայ է դարձնում, թէեւ թմրած էլ լինի այդ մարդը բախտի բերմամբ։— Այսպէս երեք-չորս ժամուայ չափ գնալուց յետոյ, հասանք խրոխտ Լիբանան լեռան բուն ստորոտը, որաեղից պիտի բարձրանայինք իւր բարձրաբերձ ծագը։ Խջանք ջորիներից եւ գնում ենք զառիվեր խորգուբորդ մի նեղլիկ ուղիով. մայր-ծառերի մէջ գտնուող Սիրիական տնակները՝ իրենց փոքրիկ ածու-ածու բաժանուած պարտէզիկներով զմայրելի մի տեսարան էին ներկայացնում երթեւեկների աջաց առաջ։

Թէեւ խորգուբորդ նեղլիկ ուղին ուղեւորին ձանձրոյթ էր պատճառում իւր երկարելովն, այսուամենայնիւ իւր նոր-նոր տեսարաններովն էլ նոր աշխոյժ էր տալիս նրան՝ քայլերն առաջ փոխելու։

Մինչ այս մինչ այն, հասանք լեռան գրեթէ ծագը, ուր էր նաեւ Հայ-Կաթողիկոսների վանքը — Զրմմար մայրախիտ անտառի մէջ։

Երբ գնացի վերոյիշեալ վանքը, մի քիչ ազատ շունչ քաշելուց յետոյ, մի միջակ հասակով սպասաւոր եկաւ մօտս՝

ասելով. «Ե՛կ հետս, գերապայծառ առաջնորդական տեղապահը քեզ է ուզում»։ Անմիջապէս տեղիցս վեր կենալով՝ պահը քեզ է ուզում»։ Անմիջապէս տեղիցս վեր կենալով՝ գնացի եւ երբ դռնից ներս մտայ՝ մնացի շաւարած, չգիտե՝ նալով՝ թէ ինչ ձեւով պէտք է բարեւ տալ։

Բարեբախտաբար ասեմ, թէ դժբախտաբար, այդ չգիտեմ, միայն այն գիտեմ, որ իմ գնացած միջոցին վաճառքի վաճառքը գերապայծառը Կ. Պօլիս էր գնացել։ Իսկ ներկայ գերապայծառ տեղապահի մասին մի որոշ գաղափար չեմ կարողացել ունենալ, միայն այդչափս գիտեմ, որ նա մի անմիջապէս երկար հասակով մարդ էր, մօտաւորապէս 45—50 տարեկան։ Զարմանալին այն էր, որ նա ոչ մի նշան չուներ կրօնականի վերաբերեալ, այնուամենայնիւ՝ մեծաւոր, գերապայծառ, եւ այլն ածականներ շատ էին շուայլում նրա գլխին...

Ինչ որ է, ես չկարողանալով որոշել նրա կրօնական թէ՛ աշխարհական լինելը, տարակուսեալ առանց շրթունքներս միմեանցից բաժանելու, գլուխս խոնարհեցնելով՝ ինձ աղաթարհեցի մի ակնարկի վրայ նստայ. իսկ նա, ինչպէս ասում են, մի շինծու ժպիտով սկսաւ երկար ու բարակ խօսելով՝ հարցումներ անել։

«Ի՞նչ աղգից, որտեղից եւ ինչ նպատակաւ է այս սրբազան վայրը գալուս պատճառը»։ Բաւական ժամանակ խօսել ու խօսեցնելուց յետոյ, մէկէն խօսքը շուտ տուաւ այնպիսի հարցերի վրայ, որ վտրք ինչ զգացում ունեցող մարդուն կատարեալ զրուանք կրպատմաւէր, նոյնպէս եւ իմ նպատակին հակառակ ու դէմ լինելով նրա աւելորդ հարցումներն՝ իսկոյն ոտի կանգնելով ակնարկաւ առաջ, ես եւս մի շինծու շնորհակալութիւն յայտնելով՝ կրկին եկած ճանապարհս ձեռք առի...։

Թիւն յայտնելով՝ կրկին եկած ճանապարհս ձեռք առի...։ Զորեպանը վաղուց գնացել էր։ Ամեն ինչ փոփոխական է եւ անորոշ...։ Միջանի ժամ առաջ ջորու վրայ նստած, իսկ այժմ հետիոտն եւ միայնակ պարկուռ ուսիս զարկած մայր-ժառերի

միջով կերթամ, բայց եւ այնպէս Լիբանանու սարերն ու աղառած ժայռերն էլ կարծես լեզու ենելով սկսել էին ծիծաղիլ իմ յիմարութեան վրայ...

Խեղճ ոտեր, անխելք գլխի երեւոյց ինչեր չասես, որ չէին քաշում...։ Ոտեր, տրեխում ճարլտում՝ դուրս, շարունակեցէք զառխայր քարքարում եւ հեղիլիկ ուղին Լիբանանու թողքո մասներից արիւն հոսի, թող անխելք գլխիս ակամայից կուրացած աչքերը տեսնեն, թող Լիբանանու քարքարում ուղին էլ ասէ. «Իմ սրածայր քարեր, մինչեւ այժմ այսպիսի մի յիմար որս ձեր ճանկը չէր ընկել»...

Ինչեւիցէ երեք կէտ գնելով լռութեամբ անցնինք։

Երբ Լիբանանու Հայ-Վաթիկներին վաճառքի վերադառնալով եկայ Բէյրութ Հայոց վանքը, հիւանդաղայ, մտայ անկողին, — խոնաւ սենեակի անկիւնում ձգած փսիաթի վրայ տառնեւ հինգ օր հարեւ-մաշուելուց յետոյ, մտաբերեցի հայրենիքս եւ ինձ ու ինձ ասացի՝ երթամ շոգենաւ, այն պայմանով, որ կամ ողջ հասնեմ Մերսինի նաւահանհանգիստը եւ այնտեղից դէպի հայրենիք եւ կամ եթէ մեռնելիս լինիմ, շոգենաւում մեռնիմ եւ անպէտք դիակս թող ձկանց կերակուր լինի...

Այդ որոշմանս վրայ հաստատ, ես ինձ քաշ տալով հասցի շոգենաւ եւ սանդխներից վեր բարձրանալով՝ մի յետ ընկած տեղ պարկուռ գցելով, գլուխս վրան դրի ու երկնայ կիսակենդան։

Զգիտեմ, քանի օր էր անցել այն օրից, երբ ես կիսակենդան շոգենաւ էի մտել։ Ահա մի անձանօթ մօտենալով ինձ՝ հարցրեց. «Բարեկամ, կարծեմ դուք Մերսին պիտի ելնէիք, այնպէս չէ՞. վեր կացէք, շոգենաւը խարխիւր գցած է Մերսինի առաջ»։

Աչքերս շփելով, յիշաւի տեսայ, որ շոգենաւը կանգնած է, բայց եւ այնպէս ես թէ աչքերիս եւ թէ անձանօթի ասածին հաւատ չընծայելով՝ կարծում էի, թէ դեռ Բէյրութ

Թուժեմ, դեռ շոգենաւ ճանապարհէ չէ ընկած դէպի Մերսին։
Եթէ ճանապարհորդները բոլորովին չգառարկուէին, եւ
դեռ չպիտի համոզուէի, թէ դա Մերսինն է։

Մի երկու օր կենալով Մերսինում, երբ տեսայ, թէ կամաց-կամաց առողջութիւնս իւր տեղն է գալիս, կարծես սրտումն աւելի սկսաւ եռ գալ հայրենիք երթալու ցանկութիւնս. ուստի առանց ժամանակ կորուսանելու՝ ջորեպանների հետ ճանապարհ ելայ Մերսինից Տարսուսի վրայով հայրենիք...: Գնում եմ, գէպի հայրենիքս—Զաթ (Յօզղաթու գաւառ):

Երբ հասանք Մերսինի եւ Տարսոնի միջեւ գտնուող ընդ-
արձակ գաշտը, ուր մի թանձր խայտաճամուկ բազմութիւն
վիվիվում էր, մի կողմը հովիւք՝ սրինգը ձեռքն իւր հօտի
սուաճն ընկած սուլում էր, միւս կողմ՝ նախորդը իւր հաստ
կօպալի վրայ յենած՝ մի ինչ որ իւր քթի տակ շլացնում էր.
խոկ երթեւեկ ուղտապանների ուղտերի եւ ջորեպանների ջո-
րիների վզից կախ արած զանգուլակների ու բոժոժների զրնգ-
զրնգոյներն օդն էին թնաբացում: Ահա, այն խոկ լողէին,
այն հոգեզմայլ տեսարանների ազդեցութեան ներքոյ ուղում
էի լինել մի սրաթափ արծիւ, ճղել համատարած օդը՝ եր-
թալ պտոյտ գալ հայրենեացս մթնոլորտում եւ բազմել նրա
կտրի վրայ... Երանի՜ թէ...: Հինգ-վեց ժամուայ ճանապարհ
կտրելով՝ հասանք Տարսոն, սակայն չիմացայ, թէ Տարսոնի այն
թիւնալի հոգմը որ կողմից փչեց, որ ծննդավայրս գնալու մտա-
գրութիւնս փոխուեցաւ, ես ինձ տուած խոստումս դժեցի,
եւ ճանապարհս փոխելով՝ նոյն օրը (1881 թ. հոկ. ամին) եւս
մուացութեան (պանդխտութեան) գիրկը նետուելով՝ երեկոյեան
կառք նստելով, առաւօտեան արեւածագին հասայ Ատանա:

Հիշմունքներս չա՛ն ինքեմս քաղցր յախալիմ, ախալիմ և յոտի՛ ի
բնառա՛ միմեմաբոյ իշմնաբանար իշմնաբանիմ մա՛կրկնեմ իշմնիմ
առ՛ իրոյ, աղամառաբան՝ **Դ**ապա ինքեմս իշմնաբանար

Աստանայից դեպի Ալեքսանդր:

Ատանա՛ Ռուբինեաց թագաւորութեան ժամանակ հայաբնակ առաջի ծաղիկեալ քաղաքներից մինն էր համարւում։ Իսկ այժմ, այժմ առաջուայ փառքից ու փարթամութիւնից զրկուելով, կարծես հայութիւնից էլ զրկուելիս լինէր, — հայն էլ թուրք, խօսքիս բուն նշանակութեամբ, թուրքն դարձեալ թուրք...։ Տեղական հայերն՝ շատ քիչ բացառութեամբ, իրենց մայրենի լեզուն մոռացած են եւ սովորելու էլ փափագ չատ ստիպւաւ, քանի որ իրենց հաց տուողը թուրքերէնն է...։ Ունին երկու եկեղեցի—Ս. Աստուածածին եւ Ս. Ստեփաննոս, թէեւ ժամառացութիւնը կատարւում է հայերէն, բայց շատ քերն են հասկանում։

Ինչ որ է, այս բաղմամարդ եւ բաղմադաւան քաղաքում տասն-տասներկու օր աննպատակ դեգերելուց յետոյ, մտայ Սարգէս Տէր-Թորոտեանի մասնաւոր վարժարանը, թէ իմ կարողութեան չափով դաս տալու եւ թէ՛ կառավարելու 30-35-ի չափ մանուկներ:

Այստեղ վարժարան ասելով՝ սիրելի ընթերցողք, ուրիշ բան չհասկանաք, եթե ոչ մի շահահինդրական սպանդանոց, ուր անմեղ գառնուկները մազազվում էին։, իսկ իմ՝ վարժապետութիւնը՝ առանց ճշմարտութիւնը քօղարկելու, մի փոր հացի խնդիր։ Ինչ էլին սովորում այդ վարժարանում—խտմրոցում անմեղ մանուկները. տփն՝ ինչ որ ընդունուած կարգ էր— սաղմոս, ժամադիրք, աւետարան եւ արտիճանաբար միջանիւններն էլ քերականութիւն, թուրքերէն։

ի խուռն այնպէս, ինչպէս թրքաց մետրէսէշի աշակերտները. մինչեւ երեկոյեան եկեղեցիների զանգակների զօղանջէն՝ առանց զբօսանքի, առանց մի սակաւ ինչ հանգստանալու, բացի ճաշին կէս ժամ՝ այն էլ ճաշի խաթեր:

Գալով դպրոցատէր Սարգիս Տէր-Թորոսեանին՝ նրա երեսի վրայ այն ժամանակ մի քիչ ժպիտ էր երեւում, երբ ամիսը վերջանալու վրայ էր լինում: Որովհետեւ ամիսը լրանալով, կոյու ձերմակ մէծիտէները՝ իւր աշխատութեան պտուղները շրգ-շրգ գալիս էին դէպի իւր գրպանը...:

Սարգիս Տէր-Թորոսեանի վարժարանը Ատանայում գոյութիւն ունէր հինգ-վեց տարիէ վեր, բայց այդքան ժամանակամիջոցում արդեօք ազգը նրանից մի որեւէ օգուտ տեսած էր եւ կամ կարող էր տեսնել. թող ինքն՝ ողջամիտ ընթերցողը դատէ: — Խարտոցը ձեռին, ուրագը մէջքում Կ. Պօլսոյ փողոցները չափչփող մի շահախնդիր արդեօք կարող էր լուրջ ծառայութիւն մատուցանել ազգին վարժապետական ծանր պաշտօնում...: Ուրագ ու խարտոց եւ այլն գործիքներ գործածողը՝ հիւսն է լինում եւ ոչ վարժապետ...:

Նոյնպէս իմա Ատանայի ազգային միւս վարժարանները, որոնց վարժապետները մէկմէկի ոտի տակ ձմերուկ դնելու շատ ճարպիկ էին, ինչ է աւագ ուսուցչի — տեսչի պաշտօն ձեռք բերեն, եւ նաեւ կային այնպիսի պարոններ էլ, որոնք եւրոպական գլխարկների (շէնայ) տակ թագնուած եւ միքանի էլ կիսկտուր գաղիական «bon jour, bon soir, pardonez, monsieur» բառեր անգիր անելով՝ գաղիագէտներ էին դառած, մինչդեռ եթէ հետաքրքրութիւնդ շարժուելով՝ ուզեցաւ ինչէր նրանց (այդ դիմանքների տակ ծածկուած գաղիագէտների) անցեալն իմանալ, բանից դուրս կըգար, որ այդ «bon jour, bon soir, pardonez monsieur» գաղիագէտները մի ժամանակ մանրավաճառութեամբ՝ ուլունք-մուլուք ծախելով՝ թափառում էին Մարսիլիայի յետ ընկած փողոց-

ներում. իսկ այսօր դրանց այդ փառքին էին արժանացրել...: Ահա դրանք էին լուսաւորութեան հերոսներն, այդպէս իմա եւ դպրոցների յառաջագիմութիւնը:

Սեր յարգելի վարժապետների սիրտը չվիրաւորելու համար՝ անցնում եմ իմ պաշտօնավարութեան տեղը. — Սար. Տէր-Թորոսեանի մասնաւոր վարժարանը: Ինչպէս վերելում ուրիշի մասին ասած եմ, նոյնը եւ ինձ համար...: Ի՞նչպէս կարելի է ուսուցիչ անուանել այն մարդուն, որ դեռ ինքը շատ ու շատ կարօտութիւն ունի բան սովորել նախքան ուսուցչի դառնալը: Ահա այդ՝ իսկ եւ իսկ ես էի. մինչդեռ ինքս ուսման կարօտով վառուած՝ սարից սար, ձորից ձոր էի ընկել, այժմ էլ առանց ամաչելու՝ ես ինձ վարժապետի նուիրակն անուն էի տալիս. ան, ինչ անես, միջեւ հացի խնդիր կար եւ առաջնիւ անիրաւ ձմեռ...:

Վերջապէս թէ՛ իմ խիղճն ինձ տանջելով եւ թէ՛ օրհնեալ գարնան ապրիլ ամիսը գալով՝ ոտիս փռէին թափ տալով ելայ այն վարժարան կոչուած խամրոցից եւ վաղուց դիտաւորութեանս մէջ եղած որոշումն ի գործ դնելու համար՝ ճանապարհ ընկայ դէպի Այնթապ՝ Գօլէճ մանելու երեւակայութեամբ. մին էլ լսեցի, որ, յիշեալ Գօլէճի վերատեսուչը — Թրօպիլիճ՝ Ատանա է եկել մի կարեւոր գործի համար եւ շուտով վերադառնալու է Գերմանիոյ (Մարաշի) վրայով Այնթապ. ուստի առիթ բացուելով ինձ յարմար, մի կարճաժօտ նամակով՝ դիմեցի յիշեալ տեսչին՝ փախազ յառնելով Գօլէճ մանելու: Իսկ նրա առաջի խօսքը՝ «փող, փող ունի՞ս», եղաւ:

Այն մարդից յոյսս կտրուեց, բախտիս դռներն ամեն կողմով փակուեց. այժմ ուր պէտք է գնալ...: Կրկին Այնթապ, գուցէ Աստուած Թրօպիլիճի սրտում գտնիք գցի եւ ինձ խղճալով Գօլէճ ընդունի...:

Մնտորի յոյսերի անձնատուր էի եղել, ոչ մի գէպք ինձ

էր կարողանում յետ վանդանեցնել իմ խախուտ ճամբից։
Արդ ասորիլ երեքին առաւօտեան ժամը վեցին Ատանայից
մի հայ Գորեպանի հետ ճանապարհ էլայ Քերմանիկոյ վրայով
դէպի Սյնթապա։ Ս. հա սկսում է լալ երկինք, սեւաթուխ ամ-
պերն որոտնդոտ գոռալ, ասորիլ ամսի կարկտախառն յոր-
դառատ անձրեւը տեղայ։ Քրտնաճոն մշակն՝ բաճն ու բրիչը
ուսին, մաճկալ հողագործը խովն ու վարոյը ձեռին, ուրախ
ժպիտով, զԱրարիչն փառաբանելով վազ են տալիս դէպի
իրենց տնակներ։ Իսկ դու ո՞ր, մտամոլոր նժդեհ, սուղաւտ
դէպի արեւելք դողդոջուն քայլերով, աչքերդ երկինք սեւե-
ռած՝ տղմաթաթախ քօթօթի նման թռնթորալով...։

Մինչ այս մինչ այն, անձրեւը շարունակում էր գալ,
բայց ոչ առաջուայ նման։ Երեք ժամուայ չափ գնալուց յետոյ,
հասանք երկու համանման բլրակների միջավայրը, ուր ճա-
նապարհի աջն ու ձախ կողմերը՝ այդ համանման բլրակների
վրայ ցրուած արածում էին ոչխարների երկու հօտ, իսկ հո-
վիները թաղքեայ քօթներով փաթաթուած ու ապտաւո-
ների տակ պրպզած, սրինգների ծայրը դրած շրթներին, սու-
լում ու երգում էին, ասես թէ սար ու ձոր ապաւաւտ եւ քարան-
ձաւ նրանց շիշկոցներին նախանձում էր ու արձագանք տալիս։
Ջորեպանը շարունակելով ճանապարհը՝ ես կանգ առի մի սլահ՝
մտաբերելով հայրենեացս սրբազան անտառների խորհրդաւոր
ստուերաց տակ, հոլասուն եւ քաղցրաբոյր հովիտներում
մանկական — հովութեամբ անցրած երջանիկ օրերս. իսկ ծաղ-
կաւտ ծործորներից՝ խոխոջացող վճիտ առուակների կենդա-
նութիւն բաշխող վճիտ ջրերը՝ զգացուած ասացի. «Գեղջկա-
կան օրեր, օրեր պարզ, բայց երջանիկ օրեր, ո՞ր էք, ո՞վ...»։

Հովիտները մնացին իրենց տեղերը. մենք հեռացանք՝
շարունակելով մեր ուղին։ Արեւը կամաց-կամաց սկսում էր
թեքուել ի մուտ. վեց ժամուայ չափ ճանապարհն ութ-
ժամից հազիւ գալուց յետոյ, երեսաց Մխիթը (այս մի փոք-

բիւ աւան է, որ գտնվում է ձիհան գետի ափին՝ Ստանայից
վեց ժամ հեռաւորութեամբ), որ լեզուակի պէս մի լեռան վրայ
կազնած, գոռոզ կաղնու նման խրոխտում էր իւր առաջից
անցնող գետի ափին, որը ոլոր-մալոր սրնթաց պտոյաներով
սահում ու գնում էր դէպի արեւմտահարաւ։

Ժամանակն ուշ լինելով՝ վերոյիշեալ գետի, որի վրայ մի
քարաշէն կամուրջ կայ իննաչից, արեւելեան կողմը գտնուող
միջանի հինաւուրց մնացած կիսափուլ պանդոկներից մինի
առաջ գիշերելով, հետեւեալ առաւօտեան՝ դեռ արշալոյսը
հորիզոնից չբարձրացած ելանք ճամբայ։ Գնում ենք գետա-
փեայ ճանապարհով։ Սակայն ինչ ազդեցութիւն կարող են
ունենալ եւ կամ ներգործել մարդու սրտում այն անշքա-
ցեալ սրբազան վայրերը։ — Զախ կողմը նայելիս՝ ձիհան գետը
Ռուբինեանց դարաւով վերքերով մէջքն ուռըրած, ասես թէ
սգոյ քօղն երեսին քաշած, լալով, խշալով եւ յատակից սղոտը
յորձանքներ հանելով ու փրփրալով սահում էր արագ դէպի
արեւմտահարաւ. իսկ աջ կողմը՝ անխիղճ ձեռքերից արմա-
տահան եղած անտառիկները՝ դեռ երկու զուարթ գարուն
հաղիւ տեսած։ Առաջը հելուզակ չաչաններ (չերքէղ) անգին
արեամբ գնուած այն նուիրական հովիտներում՝ գիշատիչ
գազանների նման վխտում են, եւ որ կողմ դարձնես աչքերդ,
մի մխիթարական երեւոյթի չես հանդիպիլ։ Ետեւդ գուր,
առաջդ գերեզման...։

Աշխարհ, դու մի սանդուխտ ես ելեւէջի...։

Ահա մի խումբ — Հայաստանի (Բայուեցի) չուառական
բանուորներ, կորաքամակ, հեռիտոն գալիս են յետեւիցդ,
դիմացդ... կուրծքը բիւր վերքերով խոցոտուած տխուր-տխուր
արձագանք է տալիս Օձաբերդը (Երլան-Գալէսի) անցորդների
խուլ մրմունջներին, որ ձիհան գետի ձախ կողմը՝ հիւսիս-արե-
ւելքից դէպի հարաւ-արմուտք ձգուած օձի նման մի բարձր
սարի քարափի վրայ է գտնվում, եւ կու՛ճ եկած կարծես

ասելիս լինէր. «Գնացէք, գնացէք, ապերախտ որդիքդ Հայ-
աստանի, ինձանից հեռացէք»...: Գնա՛մէ՛ք, որդիքս, ես եւս հեռանում եմ, թողնելով տաճուն գրչի ա-
մեն ինչ, որ մի մտամոլորի ոյժից շատ բարձր է նկարագրել...:

Մին՝ բարձրաճանդակի վրայ, կուրծքը բաց արած հինգ-
հարիւր տարուայ վէրքերն է ցոյց տալիս, միւսը՝ նոսրաց-
նալուեցին՝ իբրեւ նեցուկ ձեռի ցուպը, առանց որի նրան
քայլերը յառաջ շարժուելու կարողութիւն չունին, կարծես ակ-
նարկելով իրեն կեղեքող անգութ չուառութիւնը, որ նրա կեանքը
մաշել էր ու արել կէս: Երիտասարդն ծեր, ծերն արդէն...:

Այսպէս ինձ շրջապատող սրտաճմլիկ երեւոյթներից սիրտս
յուզուած եւ խորասուզուած անտառի մոմտութիւնների մէջ հա-
պանք մի նորաշէն աւան—Չերքէղեր անունով, հայի հոտ
անգամ չկար, բացի պատահական երթեւեկներից:—Ցաւ չէ,
կար հազարաւոր վայեր...:

Յիշեալ աւանի մօտ դաշտում փոքր ինչ հանգչելուց յե-
տոյ, այն է արեգական մայր մտնելու ժամանակ ելանք ու
մեր ճանապարհը շարունակելով՝ հասանք ձերիս անուամբ մի
թրքագիւղ:

Յոգնութիւնն ամեն ինչ մոռացնել է տալիս. գետինն
անկողին, քարը բարձ անելով՝ երկնցայ, իբրեւ մի անշունչ
դիակ գերեզմանական սառն հողի վրայ...: Միքանի անգամ
ակամայից գոչեցի. «Աւաղ յիմարութեանս», բայց ինչ օգուտ,
անցեալն վաղուց անցել էր ու ես իմ էս-ին ծաղրածուն
դարձել...: Ինչպէս ասացի, յոգնութիւնն ամեն ինչ մոռացնել
էր տուել ինձ. գիշերը շուտով անցել էր. ջրեպանը ձայն
տուեց արշալոյսի ծայր տուած պահուն. վեր կացանք, բեռ-
ները ջորիների վրայ կապելով՝ դաշտային ճանապարհի տուարը
բռնեցինք:

Արեգակն այն ինչ հորիզոնից դեռ չբարձրացած, շրջա-
կայ մացառների միջից քաղցրանուագ թռչնիկները թռչնիկները

թափահարելով, զուարթ-զուարթ թփից թռւի եւ ճիւղից ճիւղ
թռչկոտելով՝ սկսում էին նուագել, ապրիլի փոփոխական քա-
մին մեղմիկ-մեղմիկ վաշել, իսկ ծմակներից խոխոջալով հոսող
վճիտ առուակների ալիերը դեռ նոր էին սկսել ծածկուել նո-
րափթիթ գոյնզգոյն հոտաւէտ ծաղկունքներով, եւ աշխատա-
տէր ծաղկաքաղ մեղունները՝ ծաղկից ծաղիկ ոտնելով մեղրա-
մամիկներ հաւաքել: Միով բանիւ ամեն կողմով բնութիւնը իւր
հրաշալիքներով թագաւորում էր անդ, մի նոր կեանքով վերա-
նոգուած: Սակայն այդ նոր կեանքով վերանորոգուած բնու-
թիւնը իւր հրաշալիքներով միայն միբանի բոպէ կարող էր
իրեն գրաւել մի պատահական անցորդի խաբուսիկ ուշքը:

—Երեւակայութիւնս ինձ չարաչար խաբած էր, այն ա-
մենը, ինչ որ ես կարծում էի՝ երեւակայական խաբուսիկ եւ
բոպէական երեւոյթներ էին...: Այն գետակներն ու առուակ-
ները, որոնց վճիտ էի անուանում՝ անմեղների արիւնով շա-
ղախուած էին, այն մացառների միջից թեւահարելով թռչկո-
տողներն ուրախ սրտի արձագանք տուող չէին, այլ աւերակ-
ներում վայող չարագուշակ բուեր...:

Արդեօք պիտի գտնայ մի ժամանակ, որ Ռուբինեանց սուրբ
արեամբ ոռոգուած այն նուիրական վայրերն ամայնութիւնից
եւ հելուզակների որջ լինելուց օձիքը թափ տալով՝ իւր հա-
րազատ զաւակներին իւր հարազատ ծոցում հիւրընկալէ...:

Սոյն դաշտը—Չուխուր-Օվա (այս է անունը թուրքերէն),
որ Տաւրոս եւ Գեաւուր-Տաղ կոչուած լեռանց՝ նոյնպէս Ատա-
նայի ու Մարաշի միջեւ է գտնվում, գրեթէ մեծաւ մասամբ
ամայի ու խոպան է. տեղ-տեղ ափին, խաւար ու մուխ ծմակ-
ներում հիւզեր էին նշմարվում, դրանք էլ հելուզակների
որջեր էին...:

Ինչեւիցէ, անցնելով վերոյիշեալ դաշտի միջալայրից՝ երե-
կոյեան հասանք «Գեաւուր-Տաղի անտառախիս լեռան ստո-
րոտը՝ մի քրդաբնակ գիւղ (Տէվրիշլիյէ), ուր բեռները ջո-

երթանք մեր առաջն եղող Թէճիր կամ Եւթղու քրդագիւնն։
Հացս սպառելով, գնացի այդ վերոյիշեալ գիւղն հաց
գնելու ասկան ինչ կրօնես, փողը ձեռից՝ եթէ բան գործ
չունիս, կեղտոտ եւ գարշահոտ փողոցները ման արի, հարցրու,
փնտռէ հաց ու հայ... եթէ չորաբեկ հացի փշրանք քո մօտ
կայ, տուր նրանց, խեղճ են, սուփած չկողորուին...։
Եկ, բարեմիտ բարեկամ, թէ կարող եմ, այժմ զսպէք
զարմանքը կամ արդարացի զայրոյթը, տեսնելով այն գաշտը՝
աչքիդ առաջ խաղանացեալ, վարդի փոխարէն տատաւկնե-
րով, ցորեանի փոխարէն շամբերով ծածկուած։ Իսկ տնակները
խիտ առ խիտ անտառի կենդրոնում՝ եղեգներով հիւսուած։

Յոյս չկար հաց ձարելու, մի քիչ մածնաթան խմելը բա-
ւական համարելով՝ շարունակեցինք մեր ընթացքը դէպի հարաւ-
արեւելք եւ մի քանի ժամ գնալով հասանք Աղսու սիւպտակ
ջուր կոչուած գետի ափը, արդէն արեւն էլ ի մուտ էր խոնարհ-
վում։ Գերմանիկը (Մարաշ) Անտիտորոս լեռանց ձորակների
մէջ զետեղուած՝ երեւաց աղօտ կերպիւ, կրկնեցինք մեր քայ-
լերը եւ երեկոյեան ժամանակ՝ ժամանեցինք Գերմանիկ։

Քաղաքը, որ Անտիտորոս լեռանց ստորոտում ձորակների
մէջն էր գտնվում, զարդարուած էր ծառաշատ պարտեզներ-
ով եւ որթաշատ այգիներով եւ գրեթէ ամեն մի փողոցից
առուակներ էին հոսում։ Իսկ գալով կենսական պիտոյքներին,
ինձ այնպէս էր թւում, թէ ամեն ինչ առատութեամբ կայ
բացի անիծուած փողից...։

Մի քանի օր կենալու բախտ ունեալով Գերմանիկ, ինձ եր-
կու բան խիստ զարմացրեց (խօսքս հայրենակիցներէս մասին է)։

Մի անգամ ման գալով գնացի Հայոցս հանգստարանը,
որը գտնվում էր քաղաքի արեւմտեան կողմը մի սարաւանդի
վրայ։ Ահա հանգստարանն... ապա այն մի բարընկեց հեռի
ձորակի միջի հողակոյտերն ինչ են...։ Նրանք էլ են գերեզ-
ման... համը, աղքատ պանդուխտներին...։ Վայ քեզ, հէք

պանդուխտ, հասարակաց հանգստարանումն էլ...։

Մի տեղ ժողոված են մի քանի տաքջուկա դատարկա-
պորտներ, գլխաւոր զբաղմունքներն է կրօնական վէճեր բողո-
քականների եւ կաթողիկոսների հետ ինչ օգուտ, բացի մտաւից,
անդարձ ժամանակի կորուստից, միմեանց արտած որովհե-
տեւ...։

Հայերը ունէին չորս-հինգ եկեղեցի, այդքան էլ նախակրթ-
թարան եւ մի իբր բարձրագոյն ուսումնարան։ Իսկ ուսուցիչ-
ների ամսական ռոճիկներն էին՝ 70, 80, 100 եւ ամենաշատն
200 դր. (20 միթ.)։ Եթէ ներուի ինձ, այն էլ չմոռանամ
ասել, որ իրենք վարժապետները քիչ բացառութեամբ՝ նախ
քան ուսուցիչ լինելը, շատ քանի կարօտ էին սովորելու...։

Գաղութների յառաջադիմութիւնը ինչ տատիճանի լինելը
կարող ենք իմանալ, ուսուցիչների վիճակն ի նկատի ունենալով։
Այլոց շիւղն թողնելով՝ դառնամ իմ գերանին...։

Մի քանի օր Գերմանիկում սպասելուց յետոյ, տեսայ, որ
Թրօպիլիճը—Գօլէճի վերատեսուչը եկաւ, կրկին գլխեցի եւ
կրկին բացասական պատասխանով մերժուեցայ։

Ինչ անեմ, ինչ միջոց ձեռք առնեմ, որ կարողանամ իմ
նպատակին հասնել—գօլէճ մտնել...։ Պահ... անիծուած փող...։

Միտտ տոչորվում է ուսման հրով, մտածում եմ, խոր-
հում եմ, ուրիշ ճար չեմ գտնում։ Դարձեալ ինձ ու ինձ ա-
սում եմ. «Պէտք է երթալ Այնթապ, կրկին ինդրել, թերեւս»...։

Ապրիլ 20-ին պատահական հայ ցորեպանների հետ ըն-
կերանալով՝ Այնթապի ուղին ձեռք առինք։ Նրեկոյէր երբ ելանք
ճամբայ, հազիւ թէ երկու ժամ անցաւ, թխալտ ամպերը կա-
տակուելով երկնից երես՝ արեգակի դէմ սեռւ քօղը քաշեցին,
գոռացին այդ թխալտ ամպերը, փայլալը փայլատակեց, ահա
կարկտախառն անձրեւ՝ հրքան կամենաւ...։ Մի կէս ժամ շա-
րունակ գալով եւ մեզ՝ գլխից մինչեւ ոտներին ջրովը լողացնե-
լուց յետոյ՝ դադարեց, եւ արեգակն էլ մայր մտնելով մութը

առաջարկ արձանատի փնտրելու և ցածրագույն դիմացաբար
 ծառայողի բաժնի՝ 25 ցմաստ՝ խոյառ ցրմի միջոցաբար միջ
 փոխյա խոնգրի ուսարանաբար ցմ փոյ ցառցոյու մասով
 ցմի խնամ

Այնքապից Մալաբիա (Մելիտինե) եւ Խարբերդ:

Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս եւ Այնթապում միքանի օր
 զուր դեգերելուց յետոյ, ինչ յաջողեցաւ գտնել գօլէճի դասա-
 տուներէց մին՝ (Սերաստանցի Գարեգին անուանով մի հայ-բու-
 ղորական, թփշկութեան գասատու), որի միջնորդութիւնը
 խնդրելով՝ մի համառօտ նամակ առի եւ երրորդ անգամ
 դիմեցի մեր նախածանօթ Թրօպիլիճին. ներկայացրի նամակը-
 իսկ նա առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրա վրայ գոչեց.
 «Փող եմ ասում, փող, ունիս»...:

Այս պարոն Թրօպիլիճ, ես...: «Ուրեմն... ուրեմն... չի կարելի, պրծանք»...:

Երբեռն յոյսս փշրուեցաւ, ցնդուեցաւ յօդս. դարձայ
 յետ ի կրունկ՝ լռիկ ու մնջիկ գալով օթեւանս, ընկղմեցայ
 խառնաշփոթ մտածմունքների մէջ...: Ինչ էի մտածում եւ ինչ
 էի խորհում, չգիտեմ, բաւական ատեն այս անորոշ դրու-
 թեան մէջ մնալուց յետոյ, յանկարծ միտս ընկաւ Խարբերդի
 գօլէճն ու ինչ ու ինչ ասացի. «Քարը քո գլխին, Թրօպիլիճ,
 դու չընդունեցիր իմ խնդիրը, Խարբերդը հօ կընդունի ու
 կընդունի, եւ ինչ վերջապէս կը յաջողուի իմ թերութիւնները
 (դուք ասէք յիմարութիւնները) վերջին կատարելագործութեան
 հասնցնել: Այո, պէտք է գնալ»...:

Բարեբախտաբար, ասեմ թէ դժբախտաբար Խարբերդի
 կողմը գնացող Մալաթիացի թուրք ջորեպաններ պատահելով
 ճանապարհ ընկայ նրանց հետ: Գրպանումս փող, գլխումս
 խելք Աստուած տայ...:

Ինչպէս Այնթապը ինձնից իւր երեսը շուռ տուեց, այն-

պէս էլ ես ոչ մի բանի վրայ ուշք չդարձնելով, վերոյիշեալ
 թուրք ջորեպանների հետ ճանապարհ ընկած գնում եմ ուր
 կորցրած այծի նման...: Երբ Այնթապից ելանք՝ արդէն ժա-
 մանակն անց էր կացած. ուտի մի երկու ժամուայ ճանա-
 պարհ երթալուց յետոյ՝ մի անջուր բլրակի վրայ կանգ առինք:
 Մութը իւր սեւ վարագուրով ծածկեց ամեն ինչ մեր աչքից:
 Վերմակը գլխիս քաշեցի, որ քնեմ...: Դեռ առաւօտեան բա-
 ւական ժամանակ կար. Արուսեակ աստղը պաղղում էր երկ-
 նից երեսը, ջորեպանները ձայն տուեցին միմեանց՝ վեր կենալ
 պատրաստուելու. ելան բեռնաւորեցին եւ կապեցին ամենայն
 ինչ: Ապա իմ պարկն ու վերմակը...:

Անիրաւ ջորեպանները մինչդեռ Այնթապում էինք, խոռ-
 տացան փոքր ինչ վարձք առնել ու դնել ջորիների վրայ. իսկ
 այստեղ բաց երկնքի տակ չգիտեմ ինչ պատահեցաւ...:

Ինչ անես, ակամայից ստիպեալ՝ առի ուսիս պարկն ու
 վերմակս եւ բաւական ճանապարհ գնալով տեսայ, որ չպիտի
 կարենամ դիմանալ մինչեւ վերջը այդ ծանրութեան տակ,
 ասացի. «Վերցրէք մօտս եղած վերջին կոպէկն ու դրէք»...:

Միտքս վրդովուած, աչքերս լցուած, մերթ այս ու այն
 կողմը եմ նայում, կարծես ամենքն էլ—սար ու ձոր քարա-
 սիրտ են դառել, կարծես ամենքն էլ ճիծաղելիս լինէին...:

Այնթապի հարաւարեւելք գտնուող Աղ-Տէյիրմէն անու-
 նով ձորը համեմտով, բեռները վար առին: Այդ ձորը, որի
 միջավայրից մի գետակ արեւելա-հարաւից գալով դէպի հիւ-
 սիս-արեւմուտք սրոյտ տալով գնում էր. իսկ աջ ու ձախ
 կողմերը բնութիւնն ինքը զուգել ու զարդարել էր իւր փա-
 ռահեղ հրաշալիքներով. սակայն ու վեր էին բնակվում այդ
 հրաշալի վայրերում, ոչ ոք...: Այնպիսի տեղեր, որոնց միակի
 հողի յարգը միայն մշակող ձեռքը կարող է գիտենալ...: Ինչ-
 պէս իւր անունից յայտնի է «Աղ-Տէյիրմէն», միայն մի կի-
 սափուկ ջրաղաց կար, ուրիշ ոչինչ. այն եւս աւազակների որջ:

յառաջ Վաղուց արեգակը մայր մտած եւ մութը պատած էր ամեն
 խողմը։ ջորեպանները քաջ տեղեակ լինելով այս կողմերի հետ,
 իւրաքանչիւր ոք իւր սեպհական գէնը վեր առնելով, որը
 գնաց ջորիների մօտ եւ որը մնաց բեռների պահապան։ Հա-
 ղիւ թէ յոգնած, քնակարօտ աչքերս խփեցի, մին էլ անխն-
 ջիւ հատաւ հրացանի որոտման ձայն։ Հարայ-հորայի գո-
 չուներ...։ Գրեթէ մի քառորդ ժամ շարունակուելուց յետոյ
 իմացայ, որ այդ հարայ-հորայի շարժառիթներն եղել են
 գիշերային աւազակներ, որոնք եկել էին ջորիներ եւ այլ ապ-
 րանք յախշտակելու, բարեբախտաբար չէր յաջողուել։

Այդ իսկ ըոպէին իմ քունը բոլորովին խանգարուած չի-
 նելով՝ գլուխս մի քարի վրայ դրի եւ աչքերս դէպի երկինք
 յառած, սպասում էի թէ երբ պիտի լուսանայ...։ Վերջապէս
 ջորեպանները միմեանց ձայնեցին. «Սլի, Հասան, Մուստա-
 ֆայ»։ Երան բեռնաւորեցին ջորիները, բնկանք ուղի։ Երկու-
 երեք ժամ գնալուց յետոյ, արեգակը իւր հրալառ ճաճանչ-
 ները սիւեց երկրիս վրայ. մեր առաջ բարձրանում է մի լեռ—
 Գարատաղ, ահագին կաղնիներով, մայրի—չամ ծառերով ծած-
 կուած, որոնց սրածայր գագաթներն ասես թէ երկնից ամ-
 պերն էին շօշափում, ահա ստորոտից դէպի վեր մի օձապտոյտ
 ուղի է ձգուած, որտեղից պիտի անցնինք երբեմն մագլղելով...։

Մերթ երթալով, մերթ կանգ առնելով դիտում էի ինձ
 շրջապատող երեւոյթների վրայ, եւ մերթ եւս հատում այն
 հսկայ ծառերի տակ՝ աչքի առաջ կատարուող անցքերով հե-
 տաբերում։ Այդ անցքերը ջորեպանների զարմանալի չար-
 քաշութիւններն էին, որոնք բնաւին յոգնութիւն ինչ է, չգի-
 տէին։ Կային այնպիսի տեղեր, ուր անհնարին էր բեռնաւո-
 րեալ ջորիների անցնելն, իսկոյնեւթ շալակում էին 10—15
 լիտրանոց բեռներն ու անցնում այդ դժոխային անդերից։
 Այսպէս գրեթէ երկու ժամ շարունակելով ելանք այդ լեռան
 գագաթնակէտն, ուր հո՞՞ կաղնիներով ու մայր-ծառերով

ծածկուած էր եւ արեգի թափանցիկ լոյսն այդտեղ անկա-
 րող էր մուտ գործել։ Թէեւ այդ կաղնիներն այնքան հո-
 ծութեամբ կային, բայց եւ անօգուտ էին եւ միանգամայն
 մեղապարտ։ Իրենց արմատներն անմեղ անցորդների արեամբ
 յղկացած ու ներկուած էին։

Թրքական Ասիայում ընդհանրապէս, իսկ այս խուլ կող-
 մերում մասնաւորապէս տապհովութիւն ասուած բանը չկայ.
 մինչեւ անգամ 10—15 անձնիք չեն կարող համարձակ վստա-
 հութիւն ունենալ այս ճանապարհներով անցնել ենթալու։

Այս ասածին իբրեւ ապացոյց առաջ եմ բերում այս հե-
 տեւեալ դէպքը, որ պատահեց իմ աչքի առաջ։

Մինչդեռ մենք շարունակում էինք մեր ճանապարհը,
 անցնելով ուր-մուր պտոյտ եկող կիրճերից, մէկէն դուրս
 պրծան հո՞՞ անտառի խորքից միքանի զինավառ անձնաւորու-
 թիւններ՝ խօսեցին, վիճեցին, տեսան, որ իրենց ատամների
 կտրածը չկայ—ջորեպանների թիւը մեծ է, ասացին. «Դուք
 մեր հեռի-մօտ բարեկամներն էք, գնացէք»...։

Աղատելով այդ անտառային ճիւղներեից եւ դուրս
 պրծնելով այն դժոխային տարտարոսից՝ Հասանք երեկոյեան
 Սրապան-Օվասը անուեսով դաշտը, որը Այնթապի արեւելեան
 կողմն է ընկնում, 14 ժամ հեռաւորութեամբ այդտեղ կանգ
 առինք գիշերելու։

Յիշեալ դաշտը թէպէտեւ չորս կողմով շրջապատուած
 է բարձր սարերով, խիտ առ խիտ տնտառներով, մի խօս-
 քով բնութեան պարգեւած զարդերով զուգուած, այնուամե-
 նայիւ օդը վատ էր եւ սաստիկ շոգ։ Այս թուականից (1882
 թ.) մի քանի տարի առաջ չափաները հաստատուելով այս-
 տեղ՝ շէնացնում են եւ ապա տեսնելով որ փոփոխական օդին
 չեն կարողանում դիմանալ, չոււժ են այլ ուրիշ։

Սրապան-Օվասը, ինչպէս ասացի, անտառախիտ լեռնե-
 րով ու սարերով շրջապատուած է, դրա կենդրոնից մի գե-

տակ է անցնում, որ հիւսիսից գալով՝ դէպի հարաւ է գնում: Առաջօրեան արշալոյսը ծայր տուաւ թէ չէ, ջորեպանները ջորիները բեռնաւորելով եւ ամայի դաշտին մնաք բարեաւ տեսելով ճանապարհ ընկանք՝ առաջնորդ ունենալով մեզ հիւսիսային մացառապատ սարը:

Արեգակն արագ-արագ իւր ոսկեզօծ քլանցքները սփռում էր ամեն ուրեք: Մայիս ամսի առաջի օրն էր այդ օրը: Դաշտ ու ձոր, սար ու բլուր գոյնզգոյն ծաղկունքներով զարդարուած՝ նման ալճնասէր նոր հարսի եւ սիգածեմ նազելի օրիորդի: մացառների միջից երեւում էին վրանաբնակ քուրդ խաշնարած հովիւների սեւագոյն մազավրանները, նրանց չորս բոլորտիքը խայտալով արածում էին նորածին փափկիկ գառնուկներն ու խայտաճամուկ ուլերը, միով բանիւ, առանձին-առանձին վեր առած՝ ամենքն էլ իրենց յատուկ դուբեկան բազմակողմանի տեսքով կարող էին ամեն մի անցորդի ուշքն ու միտքն իրենց գրաւել...:

Մինչ այս մինչ այն, հասանք ձիբիտլի անունով թրքազիւլին, որը Արապան-Օվասը գաշտից չորս ժամ հեռաւորութիւն ունէր: Այդ գիւղն մի մեծ բացառութիւն էր կազմում միւս գիւղերից. նա գտնվում էր մի ձորակում՝ կամարածեւ գիրքով ձգուած հարաւից դէպի հիւսիս եւ իւր չորս բոլորաիքը շրջանակաձեւով տարածուած որթաշատ եւ բազմատեսակ խազողի այգիներով, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ գործունեայ եւ աշխատասէր այգեպաններ ունին...: Այո, այդ ուշագրաւ այգիները տեսնելով, մարդ չէր կարող իւր շնորհակալութիւնը դեռ Սատուճոյն չմատուցած անցնել. դա մի հազուագիւտ երեւոյթ էր այս կողմերի թէ թրքաց եւ թէ քրդաց նկատմամբ...:

Անցնելով այդ ամեն մի անցորդի ուշքը գրաւող այգեշատ գիւղից՝ արեւմտին եկանք Պելէօրէն անուն քրդագիւղի գիւմաց մի աղբիւրի մօտ կանգ առինք:

Թէ վերոյիշեալ եւ թէ միւս գիւղերն, այսինքն Այթապից

մինչ Մելիտինէ (Մալաթիա) առանց բացառութան բոլորն էլ քուրդ ու թուրք են եւ մեծաւ մասամբ աւազակ:

Ահա մի օրինակ: Միքանի բողէ հաղիւթէ ազատ շունչ քաշեցինք թէ չէ, եկան մի խումբ կանաչ ու ձերմակ փաթոցներով (չալմա, սարիւս), առանց այն եւս հաստ գլուխին հաստացրած քուրդեր եւ բարեւեցին այսպէս. «Սալամը-ալէյքում» (խաղաղութիւն ձեզ), «ալէյքում-սալամ» (ձեզ եւս խաղաղութիւն) պատասխանեցին ջորեպանները: Բոլոր ու թուրք՝ տեսնելով վերջն...:

Իմ հետաքրքրութիւնը շարժուելով վերոյիշեալ արտաքոյ կարգի բարեւելուն՝ մի բեռան հակի վրայ թեքուելով՝ նրա տայ եւ ունկնդիր եմ լինում նրանց խօսակցութեանը, որը երթալով այլ կերպարանք էր առնում՝ կատաղի վիճաբանութեան էր դառնում... մին փրփրում արդարացի զայրոյթով իմ կիւսը՝ «քուրդ խաժամուժ ամբոխը իւր ոյժի վրայ յենվում...»: Ի հարկէ յաղթութիւնը զօրեղի կողմն էլինում, թէ պէտեւ անիրաւ ու անարդար...:

Իւրճ ջորեպաններ, — այո, նոյն ընկեր խեղճ էին եւ շլինքնին ծուռ. ակամայից երեք-չորս ձերմակ մէծիտ տալով՝ հեռացրին գլուխներից, որոնց գալու պատճառն էլ հէնց այդ էր. ընդհակառակն եթէ ջորեպանների կողմից միտրեւէ ընդդիմութիւն լինէր, հետեւանքը դժուար չէր նախագուշակել. բայց հեռատես ջորեպանները պատահական դէպքերով փորձուած լինելով, ըստ պահանջման ժամանակի, իրենց գրպաններում եղած չեղածը ի մի հաւաքելով՝ անկուշտ քրդերի գոգերը շարտեցին: Սակայն դարձեալ ահ ու գողումն էին, տեսելով, թէ նրանով բաւական չլինելով, գիշերը կրգան եւ գէնքի զօրութեամբ ջորիներն ու բեռները աւառի կառնեն:

Միքելի ընթերցող, չկարծէք, թէ այս մի առասպելական զուարճալիք է, որ ասում եմ, ոչ, այս մի պարզ ու ճշմարիտ իրողութիւն է՝ կատարուած իմ աչքի առաջ:

Մի ճիւղն էր սա աւաղակութեան, բայց աղնիւ տեսա-
կից, որովհետեւ բաց աշխարհ գալիս ուզում էին. առաջ-
ները ոսկոր գցեցիր լաւ, եթէ ոչ՝ իրենք գիտեն...:

Սուրբ պատեց ամեն ուրեք. ջորեպաններից միքանիս-
ները զէնքերնին վեր առնելով, բայց սրտները կոտրուած՝ դադ-
դոջուն քայլերով շտապեցին գնալ ջորիների մօտ. իսկ մնա-
ցեալներից ոմանք իբրեւ պահապան՝ բեռների չորս կողմը
ման էին գալիս, ոմանք էլ վերադրուէին գլխին քաշելով
պառկեցան. նոյն իսկ ըրպէին ես եւս հետեւելով նրանց օրի-
նակին՝ գլուխս մի քարի վրայ դնելով երկնցայ արքայական
փափուկ անկողնիս—գետնի վրայ: Հազիւ թէ երեք-չորս ժամ
անցել էր, ահա պահապանները ձայնեցին՝ վեր կացէք: Գլուխս
բարձրացրի՝ տեսայ, որ լուսաքեր արուսեակը փայլիլում է եւ
արշալոյսն էլ սկսել էր ծայր տալ. ելան եւ ջորեպաններն ու
Աստուծոյ փառք տալով, հարաւարեւելք պտոյտ տուող դեղին
ձեռք առին ու սկսեցին զուարթ քրտով խաղեր անել, որոնց
արձագանք էին ստանում մօտակայ՝ մեր աջ ու ձախ կողմը
սկստող պարսպանման սուպառածներից: Ուրախ էին, որով-
հետեւ Աստուծո՛ւ ալի գիշեր թէ իրենց կեանքն առանց
վտանգի, ենթարկելու պահել էր եւ թէ իրենց արբազան
հայրենիքին էին մօտենում:

Սրեգակը հորիզոնից քանի վեր էր բարձրանում, այնքան
նրանք իրենց գեղջկական պարզ խաղերին աւելի զարկ էին տա-
լիս, միմեանց հետ համաձայնելով (եւրբը գալով). իսկ ես չո-
րացած արեւները ռոտ քաշած, ուշքն ու միտքս այդ խաղերով
գրաւում՝ հետեւում եմ նրանց...: Այդպէս մի անակնկալ
գրաւական տրամուգ բռնեց իմ վրայ շարունակելով մեր ճանապարհը
հասանք կէսօրին Գէօրգիաշը կոչումով լճակի սկիւր, ուր առժա-
մանակեայ մի թեթեւութիւն — հանգստութիւն առնելու հա-
մար կանգ առինք:

Այս լճակը, որ Այնթապի, Գերմանիկի եւ Մելիտանի

միջեւ է գտնվում եւ իրերից եւս մօտաւորապէս 16—20-ա-
կան ժամ հեռաւորութեամբ արեւելեան եւ արեւմտեան կող-
մով քաշուած երկու լեռնաշղթաների մէջտեղն է ընկնում եւ
որի շուրջը ման գալու համար մի ժամ կրքաշէ. կայ նաեւ
իւր մէջ ձուկ, նամանաւանդ յողրուկ մեծ քանակութեամբ:
Այդտեղ մի քիչ դադար առնելուց յետոյ, ժամանակն էլ ար-
դէն ուշ էր ելանք մի-երկու ժամ եւս գնալով, մի այլ
լճակի մօտ կանգ առինք: Սա նամանապէս միեւնոյն շղթաների
միջեւ էր գտնվում միեւնոյն անունը (Գէօրգիաշը) եւ միեւ-
նոյն մեծութիւնն ունէր, բայց եւ այնպէս մի առաւելութիւն
եւս, այն է իւր շրջակայքի առատ անտառը, ընդարձակ արօ-
տատոյղիք, մշակելի խոտանացեալ լայնատարած վայրեր, միով
բանիւ դրօշափ նման սակայն ինչ անես, որ բոլորն եւս մի
անորոշ բախտի թողում է. փոխանակ օգտաբերութեան՝
եղերնագործութեան մի սարսափելի սպանդանոց է դարձած...:

Սրդեօք էր պիտի վերանան այս քստմեղի տեսարանները
մեր պաշտելի Մայր-Հայրենիքից, էր պիտի ոչնչանան ագիտա-
թեան սեւ քօղի տակ ծածկուող այն մոլեռանդ հրէշները, ան-
պաշտարան տկարի, որբացած հայի արդար փտտակը յափշտա-
կող արիւնկղակ հեյուզակները...: Անդին ժրաջան մշտը մի
ափ հողի համար հարիւրներով տուրք է տալիս տէրութեան,
տուգանք վճարում հարկահաններին, մինչդեռ լստո՛ւ այդ ազգ
կոչումով մարդկային պատիւներն իրենց քաջագործութեամբ —
աւաղակութեամբ եւ վայրենաթեամբ, բացի մեծամեծ չարիքներ
պատճառելուց, ուրիշ օգուտ չեն տալիս մարդկութեան, եւ
որ դարմանալին է դրանք միշտ էլ անուանափ են մնում...:

Ըստ իս փոքր ի շատե՛ւ արիւղ անհոգ ու անգործ լիշ-
խանութեան վրայ անգնելութիւնը անկասկած չի վարմանալ այս
կատարաւ օգ իրօգութեանց վրայ, չորիւն լստ ըլլաւ, անտա
աղա՛նչպիս վերեւ տալցի, չճակի ակիւմ վանք տանելով
բեռները վար թափելին գնդարագելը ծառաց ներքեւ եւ կա-

նաչափեղ մարդի վրայ ջորիններն արձակեցին, բայց ոչ աներկիւղ։ Փորք ինչ հանգստանալ ու ճաշելուց յետոյ՝ ումանք իրենց գէնքերն առնելով՝ գնացին գրաստները արածեցնելու եւ ումանք էլ գիշերային պատրաստութիւններ տեսներ— փայտ ջարդել, խարոյկ անել (սամ որի է, ոչ տէր կայ, եւ ոչ տիրական, ով որ մի քիչ վաղ վեր կենայ, նա է լինում այն անտառների տէրը)։ Եւ եւս ընկերանալով նրանց հետ՝ բաւական ժամանակ խօսակցել, աշխատել— փայտ ջարդել ու հաւաքելուց յետոյ, որ արեգակն էլ արդէն մայր էր մտած, գալով բոլորեցանք վառուած խարոյկի չորս կողմը եւ նրանցից աւելի փորձառու հասակաւոր մինը սկսաւ անկողնուց բայց եւ այնպէս հետաքրքրաշարժ անցքերի պատմութիւններ անել այլ եւ այլ ժամանակից պատահած եւ գլխաւորապէս այն կողմերի ի գործ դրուած հրէշութիւնները, որ լսողի մաղերը բիզբիդ էր լինում։

... Տեսնելով նրանց՝ յաջորդաբար գնալով կենդանութիւն առնող պատմական դրոյցներին վերջ չկայ եւ իմ էլ ֆիզիքական ոյժը լարուած լինելով, մի կողմը քաշուելով՝ գլուխս մի քարի գրի թէ չէ, քունս տարաւ. այլեւս չիմացայ թէ նրանց երկարաձիգ պատմութիւնը որքան տեւեց եւ ինչպէս վերջացաւ։

Երբ առաւօտեան դէմ արեւելեան կողմից արշալոյսը դեռ նոր էր նշմարւում, ելնելով շարունակեցինք գնալ հարաւ արեւելեան դարիվեր դարիվար ճանապարհով։

Միջանի ժամ այսպէս գնալուց յետոյ, մեր դիմաց— սարի երեսում աղօտ կերպով սկսաւ երեւալ մի թրքագիւղ, իւր ծխնեղյգների թանձր մուխը դէպի երկինք բարձրացնելով, իսկ առաջը, ձորակների մէջ առուակների ամբերում բնատուր նոճիք ու ուռենիք՝ մայիս ամսի քաղցրասիւգ եւ մեղմահնչիւն հողմերից տարուբերւում էին, փոքրիկ թռչնիկներն ասես, ոստից ոստ թռչկոտելով՝ իրենց հրապուրիչ գեղգեղանքներով տիեզերաց Արարիչն էին փառաբանում ու հարազատ հայրենիքի քաղցր օդն ու անոյշ ջուրը երգում...

Անցնելով վերոյիշեալ գիւղի առաջից, շարունակում ենք մեր ընթացքը՝ աջ կողմից սեպածեւ բարձր ժայռեր թողնելով, իսկ ձախ կողմից անդնդային մի խորածոր որընթաց գետ, Սատուած մի արասցէ, եթէ ոտդ մի դիպուածով սահի, շուտով կը հասնիս նրան...

Ինչ աւելի եւ աւելի զարմացնում էին այն բարձրաւնդակ սարի քարքարոտ կրճից դէպի անդնդային ձորն իջնող ծանրաբեռնեալ ջորինները. ես այնպէս էի կարծում, թէ միայն վայրի այծեամները կարող էին աներկիւղ անցնել այն ապառաժների վրայից. բայց այդ չարքաշ անասուններն այնպիսի զգուշութեամբ արագ-արագ իջնում էին, որ գրեթէ լետ չէին մնում այծեամներից։ Մի կէտքամ քաշեց այդ քարքարոտ ուղին մինչ ձորն իջնելը։ Ինչպէս ասացի, մի սրընթաց գետ, հիւսիսային կողմի սեպածեւ լեռանց միջից գալով՝ սահում, գնում էր դէպի հարաւ, որի վրայ կար նաեւ երկաշից մի քարակոփ կամուրջ «Այի-Փաշա քէօփրիսի» անուամբ։

Անցանք այդտեղից։ Սրեգակը բաւականին բարձրացած էր հորիզոնից, բայց եւ այնպէս իւր ճառագայթներն անագու կերպով շողշողում էին այդ անտառախիտ եւ սեպածեւ ժայռոտ ծմակում։ Երբեմն դարիվեր, երբեմն դարիվար գնում ենք մի լաբիրինթոսական անձայր ձորով, չորս կողմերնիս պատած են ծայրն երկնից կամարը շօշափող եղեւնիներ, որոնց տակից ականակիտ պղպոճն աղբիւրների սառնագին ջրերը միմեանց հետ միանալով եւ առուակներ կազմելով՝ թափւում էին վերոյիշեալ գետը։ Երբեմն ուշադրութիւնս գարձնելով բարձրաւնդակ լեռանց ժայռափանց վրայ երեւացող փոքրաթիւ անակներին, ի զարմանս էի գրաււում, թէ արդեօք նրանք ինչպէս են հայթայթում իրենց ապրուստը. իսկ յետոյ ուշքի էի գալիս, մտաբերելով այն սովորութիւն դարձած օրէնքը,— անգործ վաստակի՝ բռնաւոր հզօրն անուշ անի...

Նարունակում ենք գնալ, ահա բարձրանում է մեր ա-

ուսման Զամլը-Պէլ լեռը՝ մայր ծառերով ծածկուած։ մենք եւս սկսում ենք բարձրանալ նրա սրածայր գագաթը՝ մերթ ընդ մերթ հարեւանցի ակնարկներ ձգելով մեր չորս կողմը, որ եւ այդ պահուն ուրիշ բան չէինք տեսնում, բայց միայն մի անսահման կապոյտ երկինք մեր գլխի վերեւ, եւ դիմացինս ոլորուն ու անծայր մի ծմակ՝ անվերջ ելեւէջներով։ Թող հետիոտը հոգս քաշէ...:

Ծմակի ծայրն ընդհատուեց. ընդհատուեց մի լեռնաշղթայով՝ Աղտաղ անուամբ, բայց եւ այնպէս ժամանակն անցնում էր եւ արեգակն ի մուտ թերթելով՝ մնաս բարեաւ էր ասում։ Իսկ մենք դեռ շատ ու շատ ճանապարհ ունէինք մինչեւ իջեւանատեղը հասնելու։ Ակամայից պիտի կրկնապատկենք քայլերնիս դէպի առաջ, որ մութը վրայ չի հասած եւ միտրեւէ ձախորդութեան չի հանդիպած՝ ժամանեք մեր իջեւանը։

Գնում ենք հարաւարեւելք՝ վերոյիջեալ լեռնաշղթայի ընդարձակ լանջով, քառապատկում ենք քայլերնիս, դարձեալ բարձրանում ենք մի այլ լեռան գագաթ՝— Կոստան-տաղը (կարծես սարեր, ձորեր թրքացած լինէին՝ կեղծ անունների քօղեր իրենց երեսը քաշելով)...

Այսպէս նոյն օրը գրեթէ 11 ժամուայ ճանապարհ՝ լեռներ, ձորեր անցնելով, հասանք վերոյիջեալ Կոստան-տաղը կոչուած լեռան ստորոտը գտնուող Սիւրկիւլի անունով դաշտը, ուր եւ մի աղբիւրի գլուխ բեռները թափեցին։

Թրքական Ասիայում գտնուող հովասուն սարերի, ձորերի եւ բարեբեր դաշտերի նկարագրութիւնը մի ճարտար գրչի կարօտ եւ իմ տկար ոյժից բարձր լինելով, միայն այսչափը կարող եմ ասել, որ ամեն մի՛նն՝ իւր մի առաւելութեամբ զմիւսը գերազանցում էր. բայց ինչ շահ այն պտղատու ծառից, որի պտուղներն ոչնչացնում են վայրի գաղանները...: Այս վերոյիջեալ դաշտն եւս իւր բնատուր գեղեցիկութեամբ, — չորս կողմից բարձր լեռներով շրջապատուած, միջավայրից

կտրում անցնում է մի վճիտ գետակ՝ կարմրախայտ ձկներով լի։ Գլխից գոյնզգոյն կանանչագեղ ծաղիկներով զարդարուած։ միով բանիւ անմահութեան մի հոտաւէտ բուրսօտան։

Մի օր սրա քաղցր ջուրը խմել ու առողջարար օդը շնչելուց յետոյ՝ մնաս բարեաւ ասացինք ու ընկանք ճամբայ։ Գնում ենք հիւսիսարեւելեան ծայրով՝ գրաւուած բնութեան անհոգ ու անվիշտ տեսարաններով եւ առժամանակեայ մի ուրսիս տրամադրութեան ներքոյ։ Նոյնպէս ուրախ էին ջորեպաններն, որոնք ուխտած էին չկերած ու չխմած հասնել իրենց գիւղը—Չրմըլը (որը Մելիտինի արեւմտեան կողմն է ընկնում)։ շարունակում ենք մեր ճանապարհը, ահա 7—8 ժամ գալուց յետոյ հասանք այն գիւղը, որ նրանց հայրենիքն էր։

Յիշեալ գիւղում, որ բազմաթիւ առուակներից շրջապատուած՝ մի ծառաշատ գիւղ էր, տեսնելով, որ ջորեպանները կամաց-կամաց աներեւութանում են այն խիտ ծառոց մէջ, մնաք բարեաւ ասելով եւ պարկս ուսիս գցելով՝ Մելիտինի ուղին ձեռք առի։

Գնում եմ միայնակ ծառերով շրջապատուած ուղիով։ Մթնոլորտը պարզ էր եւ մեղմագին քամին փչում էր ծառերի միջից, տերեւները խշխշում։ Իսկ թռչնիկներն ոստերի վրայից, թփոց տակից ձվձվում եւ ասես, թէ իրենց հանդարտ ու քաղցրիկ մեղեդիներով այդ բոլորը պարգեւող Արարչին էին փառաբանում։

Այսպէս մերթ ծառոց տերեւների սոսափիւններին, թրուշնոց ձվձվոցներին ուղնդիւր լինելով եւ մերթ էլ այդ տերեւախիտ ծառերի ստուերների տակ փոքր ինչ հանգստանալով, նոյն օրը (1882 թ. մայիս 8-ին) երեկոյեան հասնելով Մելիտինէ, գնացի Հայոցս Ս. Սարգիս եկեղեցին, ուր մի մութ խցում պարկս ուսիցս վար գրի։

Մելիտինէ (Մալաթիա) արտաքին վայելչագեղ տեսարաններով շատ գրաւիչ էր. — հարաւային կողմ մի լեռնաշղթայով.

արեւելեան կողմ եփրատ գետով հիւսիսարեւմտեան կողմ՝ այսինքն քաղաքի առաջ ընդարձակ եւ ծառաշատ պարտէզներով շրջապատուած իսկ գաղով ի ներքս քաղաքի՝ այդտեղ հարկաւոր է բաւական կանգառութիւն...

Որքան արտաքուստ գրուել էր Մելիտինէ ընդհակառակն ներքուստ այնքան էլ զգուշէր։ Փողոցները, նամանաւանդ շուկաների առաջ անմարդութիւն, գորշահոտութիւն, քուլայ-քուլայ փողի չորային եղանակներում իսկ անձրեւային՝ ցելս սպալատակ կամ քարայտակ ասուած բան՝ Աստուած տայ։ Թէեւ քնութիւնը ժլատ չէր երեւում այստեղ, — կենսական պիտոյութներ շատ մանաւանդ ջուրը, որ գրեթէ ամեն տան եւ ամեն փողոցների միջով հոսում էր, բայց ինչու էր կեղտոտ ամեն աւելորդ անմարդութեան փշրանքներով...

Տիրոջ կառավարութեան շնորհքն այգչափ է...։
Դանք այժմ մեր ազգայնաց։

Մելիտինէ քաղաքը ունի երեք եկեղեցի եւ իւր առաջնորդարանը, որը գտնվում էր Ս. Սարգիս մայր եկեղեցու գաւթում։ Բայց դա մի լոկ անուն էր — առաջնորդարան. մէջտեղ առաջնորդ եւ արգիւնք ահաւորիկ։

Գերապատիւ Սրապիոն սրբազանը՝ ազգային գլխաւոր իշխան-երեսփոխների հետ իմ ու քու եւ ի առիթով յարաբերութեան կապը խզելով, բարկացել ու գնացել էր քաղաքի արեւելեան կողմը մի ժամուայ հեռաւորութեամբ գտնուող կիսաւեր Ս. Լուսաւորիչ անուամբ վանքը։

Կեցէք սրբազան, արժանի էք ընդհանուրի համակրանաց... եւ ահա Զեր սրբազնութեան շնորհաց պտուղն — Ազգային վարժարաններից մինի նախանձեղի վիճակն, որին նուազստ բախտ ունեցայ ականատես լինելու։

Ինչպէս Հայաստանի ամեն քաղաք՝ եթէ ունի եկեղեցի, ունի նաեւ իւր ծոցում իւր ուսումնարանը (ի հարկէ բացառութիւններ եւս կան)։ Նոյնպէս վերոյիշեալ Ս. Սարգիս

եկեղեցին եւս ունենալով ուսումնարան, ինչպէս ասացի, բախտ ունեցայ մանկելու եւ ուսուցիչներից մինի հետ էլ տեսնուելու։ Նախ ուշագրութիւնս գրաւեց այն տեսարանը, որ պարոն վարժապետը մի կեղտոտ փաղափ — միստարի վրայ ծաղկաւորիկ նստած էր եւ մի մաշուած աւետարան՝ ձեռին բռնած ու մի հաստ էլ գաւազան կողքին դրած։ Երբեմն քթի տակ փնթփնթում էր եւ երբեմն խոփոռ ակնարկներ գցելով աշակերտների վրայ, կողքին դրած գաւազանը վեր տռնելով՝ գոչում էր. «Զուճուքներ (աղայք), տեսնաք կ՞որ այս դռագանակը, դասերնիդ ջրի պէս պետք է անգիր ընէք, առա թէ ոչ ձեր կաշին զօլ-զօլ հանեմ կը»...

Նաեւ որքան բախտաւոր էր պարոն վարժապետը (իւր ասելով), որ գիտէր մի արհեստ — սափրչութիւն, որով պարծենում էր ասելով. «Բան է, գործս ձախորդ ընթանայ իտէ վարժապետութեամբ, կերթամ կը իմ արհեստի գլուխ»։
Այդ էլ թող այդպէս անց կենայ։

Հետեւեալ առաւօտեան՝ որ էր կիրակի, թէ իբրեւ ուխտ եւ թէ փոքր ինչ ժամանակ անցկացնելու համար ճանապարհ ձեռք առնելով՝ գնացի վերոյիշեալ վանքը — Ս. Լուսաւորիչ։ Սակայն երբ ոտս դռնից ներս դրի, մեծ եղաւ իմ զարմանքը, լսելով պարի, խաղի եւ թմբկահարութեան անմեղաշնակ ձայներ։ Առաջնորդը հիւսիսային կողմը մի անշուք խցում նրստած միքանի իշխաններով (որոնք եկած էին սիրտը շահելու) ուկնդիր էր լինում նրանց պարին, խաղին եւ թմբկահարութեան։ Նրանք այդ վանքի ջերմեռանդ ուխտաւորներն (Բագրատի երկրպագուներ) էին, որոնք ամեն կիրակի եւ տօն օրերին գալիս են երկրպագելու Աստուած իրենց ջերմեռանդութիւնը հաստատ պահէ...։

Փ շնորհս այդ տեսակ բարեպաշտ եւ սրտաբաց ուխտաւորների Ս. Լուսաւորիչ վանքը, այսօր փառաւոր անցեալն յուշ ածելով՝ ներկայի վրայ ասեալ թէ լալիս լինի...

Այդ վանքը, ինչպէս մի քիչ վերեւ անցի, քաղաքի արեւելեան կողմը մի ժամ հեռաւորութիւն ունեցող մի բլրակի վրայ պատկառելի հնութեամբ կենում էր, բայց եւ այնպէս մի տխուր ներկայ եւ մի յաւիտեան մոռացութեան մատնուելիք ասպազաց էր ցոյց տալիս իւր այցելուաց: — Պարսպի քարերը վար թափուած, խցերի մեծ մասը խարխուլ եւ կիսափուլ:

Մեկտիւնի նման մի բազմահայ ժողովրդի կարծեմ պատիւ չի բերել այն Ս. Հարանց պատկառելի մենաստանը, որ այսօր աւերակ դառնայ եւ վաղը հետքն անգամ չմնայ: Եթէ մինն հարցնի. «Ի՞նչու է այդպէս անխնամ թողուած», պատասխանը կը լինէր փող չկայ: — Բագասի խրթիւրակը լքցնելու համար փող կայ...:

Հետեւեալ առաւօտեան՝ երկուշաբթի միքանի խարբերոյցի ծաղրորդների հետ ընկայ ուղի՝ դէպի Խարբերդ:

Այս անգամ հանգիստ եմ եւ քայլերս արագ են շարժւում: Նայելով ուղեկիցներին բեռնաւորեալ իշուկների քայլերին, գնում ենք միակերպ Մեկտիւնի հարթ լեռնադաշտով. ահա միքանի ժամուայ ճանապարհ կտրելուց յետոյ, հասանք ալեւոր Եփրատի ափը եւ տուինք բարեւ, բայց նոս՝ դժգոյն դէմքը կախ տալով, յօքերն անգամ վեր չառաւ մեր երեսն նայելու: Միայն շտապ-շտապ գալով հիւսիսարեւելեան կողմից հայրենեաց գարաւոր անբուժելի վերքերով կտրծքը խոցոտուած գնում էր դէպի հարաւ խշալով եւ խորը հառաչելով իւր փորցրած՝ ցանկալի փառքի վրայ...:

Եփրատի գանգատները խորհրդաւոր էին... — Նա մինչեւ անգամ մի հայ նաւաստիից զուրկ էր, խորդ քուրդը պղծում էր նրա սուրբ ափերը, տիրացել էր նրան: Նաւապետ, նաւաստի ինքն էր եւ հայերից ոչ ոք իրաւունք չունէր մինչեւ անգամ մտքիցն անցկացնելու...: Բայց եր հայ մարդու յայտնի չէ նրա սրտի խորհուրդները, ով չէ տեսնում նրա կրծքի վերքերն ու գարաւոր վշտերից խորշոմեալ ճակատը...:

Նաւակ նստելով անցանք Եփրատից ու շարունակում ենք մեր ճամբան, բայց ինչո՞ւ այսպէս մէկէն երկինք իւր պայծառ երեսը սեւաթուխ ամպերով ծածկեց եւ կարծես սկսում է լաց լինել: Ահա փայլալը փայլատակում է, շանթաձիգ կայծակը սլանում վերեւից ի վար, թխպոտ ամպերը գոռում են, Պաղարսրգ-տերէսի կոչուած աւազուտ ձորի առուակները գետակներ են դառնում: Զրի հետ հանաք չլինի, շուտ...:

Հազիւ մենք մեղ օգնելով՝ ընկանք անձաւի նման մի ապառաժ քարի տակ, ուր իբրեւ փրկութեան օթեւան՝ մինչեւ լուսաբացին առանց քնոյ ատամներս միմեանց խփելով անցկացրինք: Երբ լոյսը դեռ նոր էր ծայր տալիս, երանք մեր երեկոյեան ուղին ձեռք առինք: Օդը բաւականին պարզուած եւ եղանակը մեղմացած էր. այսպէս երկու — երեք ժամ երթալուց յետոյ աւաղային ձորով, հասանք Խարապան-տաղը անուամբ լեռնադաշտը, ուր եւ կային ցիրուցան քրդաց տնակներ:

Սրեգակն իւր հրաւառ ճառագայթներն սկսեց արձակել. կանգ առինք մի կանաչագեղ մարգի ափում: Երեկոյեան անձրեւից թրջուած շորերնիս հանելով՝ փռեցինք արեգակի դիմաց. այժմ ուրախ են նոյնպէս թռչնիկները, որոնք մօտակայ ցանցառ մացառների միջից թռչնիկներն թափահարելով, սկսեցին մեղմիկ-մեղմիկ գայլալու: Իսկ ժրջան մրջյունները բնից դուրս թափուած՝ շարան-շարան գնալ ու գալ խիտ առ խիտ խոտաթփիկների տակով:

Պահ մի Սրարչի այդ աշխատասէր մշակների գործունեութեամբ ուշը՝ գրաւուելով՝ քունս տարել էր եւ միքանի ժամ կանանչագեղ մարգի վրայ քաղցր քուն քաշելուց յետոյ, նորից մեր ճանապարհը շարունակելով՝ երեկոյեան հասանք Խարբերդ, ուղեկիցներս գնացին իրենց տները, եւ իսկ պանդոկ:

... Եւ ինչպէս մի քիչ վերեւ անցի, քաղաքի արեւելեան կողմը մի ժամ հեռաւորութիւն ունեցող մի բլրակի վրայ պատկառելի հնութեամբ կենում էր, բայց եւ այնպէս մի տխուր ներկայ եւ մի յաւիտեան մոռացութեան մատնուելիք ասպազաց էր ցոյց տալիս իւր այցելուաց: — Պարսպի քարերը վար թափուած, խցերի մեծ մասը խարխուլ եւ կիսափուլ:

Ուղղէ՛ քարերդ գէպի Ս. Էջմիածնայ Գէորգեան ձեմա-

Ի՞նչ չհեռացած՝ չմոռանամ անելու, որ Մեղիբեհի հայերը ունեին երկու եկեղեցի՝ եւ երկու դպրոցնաբարձ ընդ հսկողութեամբ Գերասիմաիւ տաղանդոր Տէվրիշեանի։ Ի՞նչ Գնում ենք քաղաքի հիւսիսարեւելեան լեռնաշղթայով։ Երեւում է Խարբերդի լայնատարած դաշտը իւր բազմաթիւ գիւղերով, եւ արտորայքը՝ դալարագեղ ծածկուած հատկերով, որոնք ծածանվում էին մայիսեան քաղցրասուրճ քամուց, հովիւններն իրենց հօտերով, նախորդներն իրենց անդեաններով խոտաւէտ լերանց ստորոտների տակ սփռուած, որը սրինգով, որը շվիով, որը մայիւնով եւ որը բառայիւնով օգն էին թնգացնում։ Իսկ արեգակն իւր ոսկեզօծ ճառագայթներով շողողում էր անամպ եթերում։ Ամեն ինչ թարմ կեանքով իւր Արարիչն էր փառաբանում։ Ժենք եւս նրանց հետ միասին փառաբանելով մեր Տիեզերաց Տիրոջ՝ շարժ նակով էինք գնալ։ Մինչ այս մինչ այն, արեգն հակուեցաւ ի մութ եւ մենք

Հասանք ալեգարդ Եփրատի խափը, որ հարաւարեւելքից գալով, ուր-մոտոր պտոյտներով գնում էր դէպի հիւսիսարեւմուտ։ Սրա վերքերն աւելի շատ էին եւ ճակատն աւելի խորշումած այն դառը մշտերից, որ կրում էին իւր պաշտելի հայրենեաց որբացած գաւալները, ուստի շտապում էր գնալ ու միանալ իւր փոքր եղբօրը — Եփրատին, որ տեսնէ թէ նա ինչ չուրեր ունի, Բարձր Հայրից — Խարնայ սարերից, ձորերից, Ակնի՝ ու Արաքիտի կողմերից, իսկ ինքնաւ Մուշի ու Պուլանուխի դաշտերից Բալուխ կողմերից օլոպապ նրան։

Մնաս բարեալ, Եփրատը ալեգարդ... Անցնելով Եփրատից եւ մի կէտ ծածկում եւս գնալով Եարբա՝ ճայանուելով մի հայագիւղ, վաղ առիւնք։ Յիշեալ գիւղը, որ Եփրատի ծախակողմեան Կախուն էր գտնւում եւ 20—30 տնից բաղկացած, թէ մտաւորապէս եւ թէ նիւթապէս յետին աստիճան խեղճութեան մէջ էին։ Այն, բարոյապէս թէ մտաւորապէս խեղճ էին նրա համար, որ ոչ քահանայ ունէին եւ ոչ եկեղեցի, որ իրենց հարստահալիչներից միտաւորած սիրտներն այնտեղ — եկեղեցում փոքր ինչ ամոքուէին եւ իրենց լուռ միմուռներն երկինք բարձրանալով արգարագատ Սթոռի առաջ կանգնած, գոչէին. «Ո՛ր Տէր, նայիր մեր սրտումն եղած վերքերին, այցել քո անհոյստ հարստահարեալ եւ ցրուեալ հօտին»։

Մեր հոգեւոր կառավարութիւնը թող գեռ քնի՝ առանց յօնքերը բարձրացնելու եւ ուշադրութիւն դարձնելու դժբախտ գիւղացիների կարեկցութեան կարծող փնտրելի վրայ։

Իսկ գալով նիւթականին, այդ մասին բերան բաց անել մի խօսք ասելն անգամ աւելորդ է, քանի որ կրօնամոլ թուրքը գեռ հայուն այն իրաւունք չէ տուել — իւր քրոնիքով աշխատածն՝ ինքը վայելելու։ Գեալուրն աշխատի, ուղղափառ Իսլամն անուշ անի, ամեն ինչ գրա մէջն է։

Մանաւանդ այս գիւղացիներն՝ առանց բացառութեան

քուրդ ու թուրք հարտահարիչ աղաների հլու ձորտերն էին դարձած, սեպհական հողեր չունենալով՝ նրանցն էին մշակում ու ցանում։ Ուրեմն հասկանալի է, թէ այդ աղա կոչուած ցած հողիներն ինչ տեսակ կարող են վարուել իրենց ստորադրեալների հետ։

Մի գիշեր հիւրասիրութեամբ վերոյիշեալ գիւղում մի չքաւոր (առանց բացառութեան ամենքն էլ չքաւոր) ընտանիքի տան, չեմ կարող առանց մի կաթիլ արտասուք թափելու յիշել նրանց յետին թշուառութիւնն ու անցնել գնալ։ Երբ մութը կոխեց, տանտիկնոջ ամօթխած շարժումներից հասկացվում էր, որ նա մի ինչ որ բան պիտի պատրաստէր իբրեւ երեկոյեան ընթրիք։ Ծրագիլը աղօտ լուսով փլիղում է, սեղանը պատրաստ է... Բոլորուեցան չորս կողմով, տակայն հարցնելը ներուի ինձ, արդեօք ինչ էր ամօթխած տանտիկնոջ պատրաստած — իրիկնայ ճաշիկը, որ օրն ի բուն տօթակէզ արեգի առաջ բահ ու բրիչ խփող վատտակաթոր մշակներն երեւները խաչակնքելով՝ սկսեցին մեծ ախորժակով ուտել... Դա կորեկի ու կլկլի փշրանքներ եւ շնթած միջանի կծու սոխեր։

Ահա, այդ էր գիւղացու պաշտելի սնունդը, մի սնունդ, որ մարդուս սիրտը կրտորէ, աղիքները կրտօռէ եւ երակների արիւնը կընորացնէ... Մեծ փառք, թէ այն էլ կուշտ փորով ուտեն եւ իրենց սեղանից անսրակաս լինի։

Իրիկնաճաշն (Աստուած ճաշ համարի) վերջացաւ։ Ես թէ եւ սովոր էի գիւղական կեանքին եւ ինձ ցանկալի էր նրանց ճաշն վայելել, բայց բոլորովին սովոր չէի այն կորեկին ու կլկլին։ Ուստի ակամայից հրաժարուեցայ ընթրելու մասնակցութիւնից։ Թէպէտ խիստ ծանր թուեցաւ նրանց իմ այս հրաժարումն՝ իբրեւ հետեւանք հպարտութեան։

Սիրելի ընթերցող, այս միջանի տողերը կարդալով չկարծէք, թէ իմ նպատակն է գիւղացին պախարակել կամ նրանց

ճաշիկը ծաղրի պարկայ անելու, քաշ լիցի, ես ինքս էլ մի գիւղացի եմ: այլ այն եմ ասում, ինչ որ տեսած եմ եւ ինչ որ լսած եւ միեւնոյն ժամանակ մի դողդոջուն գրիչ թարգման կացութեանով՝ արձագանք տալ ամեն նրանց, որոնք ազգութեամբ — հայութեամբ պարտական են միշտ այդպիսի ներին օգնութեան ձեռք կարկառելու, թէ մտաւորապէս եւ թէ նիւթապէս: (այս մտքովս մտածելու տարազ քմաւոր) դու

Այն եղբարք, մեր աչքից հեռի ունինք եղբայրներ...: Սահեցաւ գիշերը եւ արշալոյսը հորիզոնից ծայր տալ սկսեց: Իեղջկուհին սթափուելով քնից՝ վերկացաւ վերկացաւ նաեւ վաստակաթոր մշակը, կորեկով պարկը մէջքը կապեց եւ թիակն ու բաճը ուսին դարկած քայլերն ուղղեց դէպի աշխատատեղին — բաց երկնքի տակ, տօթակէզ արեւի առաջ: Մենք եւս մեր ճանապարհորդական ուղին ձեռք առնելով եւ այդ հարստահարութեան ծանր լծի տակ ճնշող վաստակաթոր մշակներին մեր շնորհակալեաց հաւաստիքը մատուցանելով իրենց հիւրասիրութեան փոխարէն, գնացինք դէպի արեւելք: Մայիս ամսուն ենք, ամեն ինչ շարժման մէջ էր — թռչնիկները դայլայլում էին, խօլ թիթեռնիկները թփից թռալի թռչկոտում: Իսկ ժրաջան մեղուները տղտղալով հոտաւտ ծաղկանց հիւսկներն էին հաւաքում, միտլ բանիւ ամեն ինչ նոր կեանքով եւ նոր աշխուժով էր ոգեւորուած: Քանի արեգակը հորիզոնից վեր էր բարձրանում՝ շողացնելով իւր հրացայտ ճառագայթներն անամպ յեթերո, այնքան կենդանանում էր բնութիւնը: Նրջակայ գիւղերի ծխնելոյզներից թանձր մութը բարդ-բարդ դէպի երկինք էր բարձրանում, խումբ-խումբ մշակներ — երիտասարդ, հարս եւ օրիորդ, ափռուած արտոժառնքներով, ումանք ջուխտակ եզներով հերկում, ումանք բահ ու բրիչով արմատահան անում անպիտան խոտերը եւ ումանք դուրս ածում կամ հաւաքում: (այս րորդ մտքովս մտածելու տարազ քմաւոր) ժամանակը սրբնթաց գետի նման անցնում գնում էր

առանց կանգ առնելու: Թռչնիկները կամաց-կամաց քաշուելով իրենց բներն՝ դադարում էին երգելուց: Արեգակը հակուեցաւ, երբ մենք էլ հասանք Բալու: (այս մտքովս մտածելու տարազ քմաւոր) Թրքական առածն ինչպէս ասում է. «Խալամ ճամկէ, րայեա քիլիսէյէ — իսլամը մղկիթ քրիստոնեան եկեղեցի», ինձ նման մի թափառականի համար դա օրինաւոր մի դիմակ էր, որ եւ երեսին քաշելով՝ գնացի քաղաքի կենդրոնը գտնուող Աստուածածին անուամբ եկեղեցին ուր եւ էր առաջնորդարանը: Այստեղ եւս Մելիսինի նման մի անուն — առաջնորդարան յորջորջվում էր, բայց մէջտեղ առաջնորդ չկար: Սրբանապատու Բարթողիմէոս Պաղճեանն եւս խռովել, նեղացել եւ գնացել էր Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին վանքը, որ Բալուի հիւսիսարեւմտեան կողմը երկու ժամ հեռաւորութիւն ունեցող մի լեռան զառիվայրի վրայ է գտնվում՝ կաղնիներով, ընդարձակ այգիներով, պողատու ծառաշատ պարտէզներով շրջապատուած: Հայր ուրբը լաւ տեղ էր ընտրել քէֆ անելու, ինչպէս եւ գնացի տեսայ հոգ չէ, որ անդին ազգային գործերը երեսի վրայ մնան, խեղճ ժողովուրդը հարստահարուի բռնաւոր եւ մոլեռանդ խալամ տարրից: Վերոյիշեալ վանքը — Քաղցրահայեաց Ս. Աստուածածին, ինչպէս ասացի, Բալուի հիւսիսարեւմտեան կողմն է գտնվում: Ժամանակին, երբ այդ վանքում պարտաճանոնք եւ անշահախնդիր հոգիներ բնակուելիս են եղել, ունեցել է 100—200 գլուխ ոչխար, բաւականաչափ խոշոր անասուն — եղ, կով, ջորի եւ այլն, ի հարկէ դրա համեմատ էլ գործաւոր մշակներ...: Իսկ այժմ, — այժմ Աստուած տալ, ով որ վաղ էր վեր կացել, իւր բաժինն վեր էր առել մնացել էր միայն միջանի բորոտ այծ ու ոչխարներ եւ մի երկու էլ պորտաբոյժ մշակներ՝ գործից երես շուռ տուող: Նոյնպէս իմա անշարժ կալուածների համար, որոնց մեծ մասին տիրացել էին Հալաւցիք: Թող հայր Բարթողիմէոս Պաղճեանը վանքի բորոտ-մո-

րոտ այժն ու ոչխարներն արածացնէ, ես վերադառնամ Բալու: Գալով քաղաքի աղգային գործերին, մի գաղափոր կազմելու համար՝ այսքանը բաւական է ասել, որ առանց հոլուի սարքով ցիրուցան եղած հօտն ինչ է լինում...: Իսկ եւ իսկ մտաւոր յառաջադիմութիւններն էլ այսպէս է: Բալու ժամանելուց երկու օր յետոյ, ինչպէս բախտ ունեցայ տեսնելու, Ս. Աստուածածնայ (ուր էր նաեւ առաջնորդարանը) ծխակններն իրենց ուսումնարանի նախկին ուսուցչին պաշտօնից արձակելով՝ ուղղում էին նորը վարձել:

Միքանի յառաջաւոր իշխաններ, ի թիւս որոց եւ մի քահանայ համախմբուելով ուսումնարանում, սկսան քննել վարժապետի խորութիւնը—գիտութիւնը՝ տալով ձեռքը ժամագիրք կարդալու, տեսնեն, թէ ժամասացութիւն լաւ գիտէ. բայց եւ այնպէս այդ ժողովականներից միքանի յանգուզն նախանդամներ գոհ չլինելով լոկ ժամագրքի ընթերցանութեամբ, (քերականութիւն գիտես) հարցումների տուտը բռնեցին:

Ի հարկէ վարժապետի պատասխանն «այո՛»ն պիտի լինէր: Ամենն ի մի հաւանութեամբ նորեկի խորութիւնը—գիտութիւնը գովաբանելով, եւ տարեկան 1000 դշ. (100 մ.) ռոճիկ կտրելով եւ մաղթելով կարողութիւն ու արիւնքանութիւն՝ հեռացան, միեւնոյն ժամանակ չմոռացան ասելու. «Վարժապետ քան, չուճուքների միւր քեզ, ոսկորը մեզ»...:

Այս միքանի տողերով բնաւ չվշտանան՝ առանց այն էլ վշտացած մեր աղգայնոց սրտերը... սրանք կատարուած իրողութիւններ են, բայց եւ այնպէս եթէ մի գործունեայ եւ բանիբուն հովիւ ունենային, այդ տխուր ներեւոյթներից ոչ մինը չէր պատահիլ. սակայն ո՛ր է. բեր այն՝ խաջը, համբուրեմ եւ այն աջը...:

Թող ներուի ինձ, մի փոքր ինչ եւս շեղուիլ շաւղիցս:

Այս պատմական քաղաքը—Բալու մի նեղուածք խոր ձորի մէջ է գտնուում, որի առաջից ալեւոր Եփրատը դժգոյն դէմ-

քով արագընթաց սահում գնում է, տանելով իւր հետ բռնաւորներից ճնշուած տկարների բիւրաւոր բողոքները. իսկ հիւսիսարեւելեան քաղաքի կողմը մի քարաբերդ՝ վրան հնութիւններով: Իմ հետաքրքրութիւնը շարժուելով այդ բերդի արտաքին տեսքով, մի տեղացի հայ երիտասարդի հետ գնացի ման գալու:

Բերդի հարաւ եւ հիւսիսարեւելեան կողմերն անմատչելի են պարսպանման քարածայուերով: միայն արեւմտեան կողմը կայ մի նեղլիկ ուղի, այն եւս շատ տեղեր մագլցելով կարելի է անցնել: Մի օտարական, ինքնագլուխ դժուարութեամբ կարող է ման գալ: Տեղացի երիտասարդի առաջնորդութեամբ մինչ գլուխ բարձրանալս գրեթէ մի կէս ժամ տեւեց:

Քարաբերդի հիւսիսարեւմտեան ծայրում կայ մի վիմափոր այր, որ տեղացիների ասելով Ս. Մեսրոպի գերեզմանատեղը պէտք է լինէր: (Մինչդեռ նրա գերեզմանը Արարատեան գաւառի Օշական գիւղումն է՝ Եջմիածնայ մօտ): Յիշեալ վիմափոր այրի վրայ մի կանգուն քար կար ինձ անհասկանալի արձանագրութիւնով: Այդ վիմափոր այրից նոյնպէս 30—40 քայլ դէպի հիւսիս երկու վիմափոր այրեր կային միմեանցից անջատ եւ ամեն միւսում եւս կար երեքական սենեակի նման այրեր դռները հիւսիսարեւմուտ նայող: Այդ միջին վիմափոր տրերից մինի մէջ կար նմանապէս մի հոր, որի ծայրը՝ նրանց ասածին նայելով, հասնում է մինչեւ գետի ափը, իբր ձառնապարհ պաշարման ժամանակ բերդի գլուխը քուր հասցնելու: Նմանապէս կային հարաւարեւելեան կողմը մարդու հետաքրքրութիւնը շարժող հնութիւնք:

Գրեթէ երկու ժամու չափ ման գալով, այն է, պիտի վերադառնայինք քաղաք, մէկէն աչքիս ընկան այն հրաշագեղ ծառաշատ պարտեզները, որոնք Եփրատի հարաւարեւմուտ եւ քաղաքի դիմաց մի գրաւիչ տեսարան էին ներկայացնում: Կանգ առի մի ապառաժի վրայ ու առանց երկմտութեան,

ուրախ ժպիտով ինձ առաջնորդող հայորդուն նայացի, «Բարեկամ, ապրիլը դուրս, ի հարկէ՛ ձեր ուժով բազկի դործունէութեան արգասիքներն են այն հողմածածան համադիրէ պարտէզները, որոնց հովառուն սառեւրների տակ ճեմելով, քաղցրիկ պտուղները վայելելու բախտն ունեցած էք եւ կունենաք շատ ու շատ տարիներ»...:

Որչափ մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ ուղեկցին սրտի խորը հառաչանքները լսեցի: Երիտասարդը մինչեւ այդ ժամանակ իմ հարցերին պատասխանում էր պարզ ու համառօտ կերպով, իսկ այժմ՝ ասես թէ մի այլ մարդ լինէր, աչքերը արամսութով լքցուած՝ դարձաւ դէպի ինձ.

«Բարեկամ, յիշա՛լի ժամանակին այն պարտէզները, որ այս Բարաբերդի գլխից հրճուելով տեսնուէ՛ս, հայերին են եղել պատկանելի, իսկ այժմ, ոչ ոք բռնաւոր եւ մոլեռանդ թուրք ու քուրդ յափշտակել են որբացած հայերս, այո, անտիրական հայերս այժմ նրա փոխարէն մեր զբօսալայրն ընտրած ենք ալեգարդ Եփրատի աւազուտ ավեր եւ այն վիճափոր սյրերն»...:

Ինք յիշեալ քարաժայռի գլուխն էինք, աչքերս յառած շարունակ եւ անյազ կերպով դիտում էի դիմացս գտնուող ու ուշքս գրաւող պարտէզների վրայ եւ մեքենայաբար կրկնէի իմ հարցումը. — Բարեկամ, միթէ դրանց ամենքն էլ միայն քրդաց ու թրքաց են պատկանում: Իսկ նա դառնալով դէպի ինձ՝ առանց գլուխը բարձրացնելու պառնալուանք. «Այո, ամենքն էլ նրանց են պատկանում, ոչ մի գեամուր իրաւունք չունի մինչեւ անգամ նրանց մօտից անցնելու»...:

Նրա վերջին վճռողական ցուրտ խօսքերից սառած՝ կանգնած տեղս մնացի իբրեւ արձան. իսկ մօտենալով ինձ՝ ցաւակցելով գոչեց.

«Ո՛ր բարեկամ, ինչո՞ւ զուր տեղ տփրո՞ւմ ես, մի՞թէ չգիտես, որ Հայն աշխատելու շնորհք ունի, իսկ վայելելու ոչ»...:

«Նստալէ, իջնենք»...:

Յիշեալ քարաբերդից ցած իջնելով, չգիտեմ՝ որտեղից սլառահեղին միջանի ճանապարհորդներ — հայ եւ քուրդ՝ բեռնաւորեալ ջորիներով՝ մայրս խոյսա փաճ միջոցով ինչո՞ւ — Բարեկամ, ո՞ր էք գնում: — «Ճապաղջուր»...:

— Լաւ ուրեմն. Ատոռած ձեզ ուղարկել է ինձ համար...:

Երեկոյեան արեգակի մայր մոտելու ժամանակն էր, Բալուին մնաս բարեաւ տեսլով՝ ընկերացայ հայ եւ քուրդ ջորեպանների հետ: Ինչ մարդիկ էին դրանք եւ ո՞ր էին գնում...:

Մարդիկ էին էլի... եւ ասացին՝ Ճապաղջուր... ես էլ պիտի երթամ Ճապաղջուր...:

Նորապե՛տ Ճապաղջուր, որ ասելում է՝ գտնվում է Բալուի եւ Մշոյ միջեւ, մի քանի գիւղեր միասին առնելով՝ գաւառի անունն է, իսկ կենդրոնը Չէլիկի գիւղն է, ուր նստում է միւսիւրը: Ինչպէս ասացի, երեկոյ էր. ջորեպանների հետ ընկերանալով եւ հարաւարեւելեան ուղին ձեռք առնելով գնում ենք:

Մնցել էր բաւականին ժամանակ գիշերուանից, մենք դեռ մացառների միջից պտոյտներով անցնող ճանապարհներս շարունակում էինք, բայց թէ այժմ ինչո՞ւ հիւսիսարեւելք եւ ոչ հարաւարեւելք ենք գնում... եւ ի՞նչ շների հաջոցներ են, որ լսվում են մեր առաջ բարձրացող կաղնախիտ լեռան ստորոտից. արգեօք նա չէ՞ մեր իջեւան — Ճապաղջուրը, բարեկամ:

«Այո, մերը նա է, բայց ոչ քոնը...: Տեսնո՞ւմ ես այն գիւղն, նրա անունն է Արմուժաղ, քու գնալու տեղը՝ Ճապաղջուր մնաց անդին — վեց ժամ հեռաւորութեամբ հարաւարեւելք»...:

Հասանք այնտեղ, որտեղից շների հաջոցներն էին լսվում: Բեռները վար առին, քաշուեցան վրանների տակ: Վրաններ որ ասում ենք, վերոյիշեալ գիւղացիներին էին վերաբերում, որոնք օդափոխութեան (եայլախ) էին ելած, թէեւ գիւղն ու վրանները միեւնոյն լեռան ստորոտումն էին գտնվում: Ես եւս հետեւելով նրանց՝ մտայ մի վրանի տակ, եւ առանց այն էլ լուսացած գիշերը մի կերպ լուսացրի...:

Հորիզոնից արշալոյսը ծայր տուաւ եւ շրջակայքի հաս-
տաքուն կաղնիների անտառի խորքերից թռչնիկները խառու-
տիկ թեւիկներնին թափ տալով՝ սկսան երգել:

Վրանից դուրս վազեցի, չափեցի ու չափելեցի, ես ինձ
գտայ մի անծանօթ տեղ: Ուր եւ որ կողմը պէտք է գնալ:
Նրանք— ջորեպաններն, այլեւս ընկեր չէին ինձ. այս է եղել
նրանց գալու տեղը: Ուրեմն ինչ պէտք է անել այս գառ-
նազգեստ գայլերի մէջ...:

Այս վերոյիշեալ քրդազգիւրը գտնվում է Բաղրի արեւե-
լեան կողմը մի կաղնախիտ ձորակում՝ գրեթէ վեց ժամ հե-
ռաւորութեամբ եւ մի ահագին հեռաւորութիւն կար դեռ
մինչ Զէվիկի անիրաւ ջորեպաններն ինձ խաբել էին...: Ան-
ճարն ուտում է բանջարը: Մի քրդի 6 դշ. (մօտ 60 կ.) տալով
արեգակի ծագման հետ ելանք հարաւարեւելեան կողմից ոլոր-
մայրը պտոյտներով բարձրացող եւ խիտ առ խիտ հաստաբուն
կաղնիներից շրջապատուած նեղլիկ ուղին ձեռք առինք:

Գնում ենք, մերթ բարձրանալով այն հաստաբուն եւ
ձիւղաշատ կաղնիների միջից դէպի կոնաձեւ քլրակների գլուխը,
մերթ նրա հակառակ՝ իջնելով խոր ծմակներ, ուր անամպ
եթերում չողողացող արեգի ճառագայթները բեկբեկւելով
հազիւ էին թափանցում: Քուրդ առաջնորդս հպարտ արա-
ղազի նման գնում էր առաջից, իսկ ես նրան էի հետեւում:
Թէեւ նրա այդ տքաղաղական հպարտութիւնն ինձ դիւր չէր
գալիս, քանի որ վտտահութիւն չունէի, բայց ինչ պէտք է
անել, ճարահատեալ պէտք էր հետեւել...: Զգիտեմ իրեն շրջա-
պատող բնութեան հրաշալիքներով էր հպարտանում, թէ
մոլորումը դրած ունէր մի անարդար խորհուրդ...: Այդ գեռ
անցաւ էր...:

Ու չի մտաբերիլ հազար ու մի բան, որտեղ մի թափա-
ռական նեղեհի երերուն բախոր յանձնուած է մի անծանօթ
ղինեալ քրդի: ...:

Արեգակը հասած էր ինձ գագաթնակէտին. դեռ մեր
առաջ անթիւ ելելէ ջներ կար անցնելու...: Ժամանեցինք մի
կոնաձեւ լեռան գագաթ եւ փոքր ինչ ազատ շունջ քաշելով
հակուեցինք զառիվայր դէպի հարաւարեւելք, որտեղից աղօտ
կերպով երեւում էր Զէվիկի:

Այդ ժամանակ քուրդը կարծես մի հնդկահաւ լինէր,
աւելի փքուելով եւ թեւերը պարզելով՝ մատնացոյց էր անում
մեզ շրջապատող կենդանի երեւոյթները— վճիտ աղբիւրների
գլուխը, տերեւախիտ կաղնիների ստուերների տակ մակաղուող
գառնովները եւ փոսաձեւ ապառաժների գլխին նստաւած
էյլի ու վօթը թնդաղնող քուրդ հովուհիւներն, որոնք ասես
թէ, անտառային մի-մի յաւերժական դիցուհիներ լինէին,
եւ միեւնոյն ժամանակ չէր մոռանում ասելու. «Տեսնում ես
աղատ հայրենեացս՝ ազատ դաւակներին»...:

Արեգը խոնարհուեցաւ դէպի մուտ, այն անտառային դի-
ցուհիները— քուրդ հովուհիւներն արդէն իրենց փոքրիկ հօտե-
րով քաշուած էին դէպի եայլախներ: Կամաց-կամաց մի խորհրդ-
դաւոր լուսթիւն սկսեց տիրել ամեն ուրեք. այնուամենայնիւ
մենք եւս անցել էինք այն ճանճրացուցիչ ելելէ ջներից եւ հաս-
տաքուն ու ոստախիտ կաղնիների միջից. եւ այն է՝ միքանի
կրկէս հեռաւորութիւն ունեցող ճանապարհը կտրելով պիտի
մտնէինք Զէվիկի սակայն որչափ մեծ եղաւ իմ զարմանքն, երբ
քուրդը մէկէն կանգ առնելով յօնքերը կիտած, ազճատուած
թուրքերէն լեզուով դիմեց ինձ. «Այ հէմշէր, սէն պէնի
թանրմընըն, պանա տիրէր Տէլի Զալուշ, ասորդըն ասար,
վէ քէստիկիմի քեսէրիմ. Տէօվէթի Օամանիյեաէն ֆէրման
վար պէնտէ», ցոյց տալով մէջքի անորճանակը:

— Տէր Աստուած, այս ինչ բան է...:

«Կարծեմ որ հասկանալի է...: Լաւ իմացած լինիք, որ
երկնից թռչնիկները մինչեւ անգամ ազատ չէին կարող թռչել
այս խուլ ծմակներից»...: — Իսկ մի անփորձ անդէն, թափա-

ուական ինչ կանոն էր անհրաժեշտ զինեալ քուրդի. կամայականայ
քանակս գրպանիցն հանեցի, որի մէջ կար ընդամենը 20—30
ղշ (2—3 մ.), իբրեւ մի կտոր հաց կծոտող շան առաջը
ձգելով՝ պատգի. «Հրամէ՛ք, վեր առէ՛ք ահա իմ ունեցածս»...:

Քսակը վեր առնելով՝ տեսաւ, որ իրեն ակնկալածը չկայ,
բայց վերոյիշեալ աննշան փողից, խղճահարուելով սկսեց
երեսին ի վեր նայել եւ զարմանալով հարցնել. «Մի՞թէ կա-
րելի է եւ լսուած բան է, որ մի ճանապարհորդ փող չունեն-
նայ. դու ինձ խաբում ես»...: Ինչպիսիքայ որ ասում էր, չկար
հասնուի. չգարոն (վայրենի քուրդը պարոն է լինում), դու
շատ սխալուած ես քո կարծեաց մէջ. ես ճանապարհորդ
չեմ, այլ մի մոտմոլոր թափառական եմ: Թէ որ հաւատ
չես ընծայում ասածիս, երդվում եմ՝ ձեր սուրբ մարգարէի
գլխով...:

Այս վերջի խօսքերից բոլորովին խղճահարուեց եւ առանց
մի ստակ վեր առնելու՝ քսակս ինձ վերադարձրեց եւ այնու-
հետեւ սկսեց մտերմութեամբ վարուել հետս...: Ժամաց խոզ
Այժմ տեսարանը փոխուած է: Գողդօղուն քայլերս ոյժ
առին, հեռից երեւող Ձէվիկը մօտեցաւ եւ հասնաք քրդի
առաջնորդութեամբ հայ երեսփոխի տունը:

Ձէվիկը 100—120 տնից բաղկացեալ մի քրդախառն
գիւղ է, որ մի ձորակում գտնուելով միջախայրից մի գետակ
է հոսում, գալով հիւսիսարեւմտից եւ գնալով հարաւ, թափ-
վում է Եփրատ գետը:

Հայերը ունին մի փայտաշէն անշուք եկեղեցի՝ քահանա-
յով եւ մի դպրոց՝ վարժապետով, բայց դժբախտաբար ես
չարժանացայ դպրոցը տեսնելու, թէ՛ ժամանակի սղութեան
եւ թէ՛ վարժապետի բացակայութեան պատճառով:

Մի գիշեր կենալով երեսփոխի տանը, հետեւեալ առա-
ւօտեան անապատի մի յաջողութեամբ Ունուտցի միջանի հայ
ճամբորդներ պատահելով, ընկերացայ նրանց:

Ահա ընթերցող, աչքիցդ հեռի խեղճ եղբայրներդ՝ ան-
խտիր ամենի վիճակը: Երբ մի մարմնով ծագաս մարմն միլամ
մոզց Ունուտ քո ասացի, նա եւս մի քրդախառն գիւղ է եւ
Ս. Կարապետի ականջի ետեւ (արեւմտեան կողմն) է գտնու-
ող ակնուղեկից հայերն իրենց քուրդ բռնաւորի աղայի հրա-
մանով մի թուրք պաշտօնեայ իւր ընտանիքով բերած էին
այս գիւղը— Ձէվիկէ: Հարցւեք, արդեօք այդ խեղճ գիւղացիք
վարձատրուեցին իրենց մատուցած ծառայութեան փոխարէն,
որ տալը ժամուայ ճանապարհ ամենայն հրաշքեամբ, իրենց
աջ թեւը եղող ջորիների վրայ բազմեցրած ու բերած էին
այն ցած հոգիներին: Երբ մի-մի կ'ուր յուր խառնայ մեծցւ-
նաւ Ունց չէ...: Երբ խեղճ գիւղացիք խոնարհաբար (այդ խո-
նարհութիւնն է, որ մեր որդի ազգիս տունը քանգել է եւ մեզ
այս օրին հասցրել) խնդրում են իրենց վարձը, նա անխեղճ
ցած հոգին իրեն դատաւոր ունենալով՝ հայհոյանքներով ու
պապանալիքներով վարձատրեց նրանց եւ առանց ամաչելու եւ
առանց խղճահարուելու, այս խօսքերն եւս ակեղացրեց գո-
ւալով. «Այ շներ, ձեզ ինչ վարձատրութիւն է հարկաւոր»...:
Ներեցեք, ընթերցասէր բարեկամներ, արս վերոյիշեալը
իբրեւ մի միջանկեալ դէպք համառօտակի պատմեցի ձեզ,
բայց պէտք է տեսնէք, որ խորն ղգաք...: Երբ մի
մարդ Թեւ արեգակն իւր կենդրոնը հասած չէր, ամենք մեր
ընթացքը միակերպ շարունակելով, մերթ զառիկայր, մերթ
զառիկեր եւ մերթ խիտ առ խիտ անտառին մի ուղորդն ճա-
նապարհով հասանք մի ջրմուկի գլուխ, որը Ձէվիկից 4—5
ժամ հեռավորութեամբ դէպի հիւսիսարեւելեան կողմը մի
ձորակումն է գտնվում: Այդտեղ փոքր ինչ հանգստանալու
լողանալուց յետոյ, ելանք նոյն անտառային ուղորդն ճանա-
պարհը ձեռք առինք ու գնում ենք դէպի արեւելք: Եւ դո
յա մի Իւրաքանչիւր ոք իւր ջորու վրայ նստած է (բացառու-
թիւնը միայն ես եմ կաղնում), մին մրախում էր, միւսը մի

ինչ որ քիտ տակ երգում էր. արեգակն՝ իբրեւ մի հնոց երկնային անհուն տարածութեան կենդրոնն, իսկ հրալառ ճառագայթները՝ թափանցնելով ամեն ինչում, մարդու աչքերն էին խոխոտացնում: (Մատթ. 23:35) Եւ ինչպէս չէր որ շրջալիք տեսարան երբ աչքերդ շուռ ես տալիս քո չորս կողմը, ուրիշ բան չես տեսնում, եթէ ոչ բնութեան հրաշալիքներ—մի անծայր երկնային կապտագոյն կամար գլխիդ վերեւ՝ եօթնարկեայ մի մշտալառ ջահով, աջ ու ձախ կողմից շրջապատուած անառակներ՝ տեսակ-տեսակ—նոճի, մայրի, կաղնի, չինար, որոնց սրածայր գագաթներն ասես թէ յեթերս եբբմն կուտակուող թուխ-թուխ ամպերը շօշափելիս լինէին: Զորակների եւ ծամակների միջավայրից հոսող վճիռ առուակների գլգլոցը կարծես պատահական անցորդների ականջներն էին շոյում, գոյնգոյն ծաղկանց կանանչագեղ մի գորգ համայն ուրեք տարածուած, կարծես, յաւիտենական անմահութիւն բուրդ մի դրախտ լինէր: Սակայն մի անգամ ներուշի ինձ հարցնել, թէ ովքեր են արդեօք այս նուիրական վայրերում բնակուողներն... Այստեղ սէտք է լռութիւն պահել... Ինչեւիցէ. նոյն օրը տաան ժամուայ ճանապարհ կտրելով՝ երեկոյեան հասանք Ողնուտ—ուղեկիցներիս գիւղը:

Արդէն վերել համառօտ կերպով յիշեցի, թէ Ողնուտ Ս. Կարապետի արեւմտեան կողմը մի բարձր սարի ստորոտն է գտնվում 6 ժամ հեռաւորութեամբ: Գիւղն 60 տնից է բաղկանում, կէսը հայ եւ կէսը քուրդ: Հայերն ունին մի քարաշէն եկեղեցի եւ մի՝ դռները փակ դպրոց: Եկեղեցին՝ ծերունիների ասածին նայելով, 200 տարուայ մի պատկառելի սրբավայր է:

Ընթերցող, կարծեմ, յիշում էք այն միջանկեալ դէպքը. որ մի քիչ վերել պատմեցի: Խօսքս Ողնուտի հայերի մասին է: Նատ թէ քիչ տեղեր ման եկայ, շատ հարստահարեալ հայեր տեսայ, այնուամենայնիւ նրանք այնքան իմ քարոյցած

սիրտը չշարժեցին, որքան այս Ողնուտի հայերը... Գուցէ ազնիւ ընթերցողներդ ինձ ասէք, թէ ինչ ես միեւնոյն քանը տաան անգամ կրկնում, Իրաւունք ունիք ասելու... Բայց ասցեք ինչդրեմ, ով կարող է աչքերը փակելով անցնել երթալ այնտեղից, որտեղ արդարութիւնն՝ անիրաւութեան, անպաշտպան տկարը՝ բռնաւոր զօրեղին զոհ է դնում... Գիւղին նայելու համար՝ առաւօտեան գիւղակեան երեսփոխի տնից դուրս գալով, գիւղի առաջ ման էի գալիս. մէկէն աչքիս ընկաւ մի ալեգարդ ծերունի, որ աշխատում էր գիւղի արեւելեան կողմը (20—30 քայլ հեռաւորութիւն ունեցող մի անդի ծայր՝ բահով ածուներ շինելով կաղամբի սոխի եւ այլ բանջարեղէնների համար: Ծերունու զաւամեալ հասակը սպիտակեալ մօրոտը եւ անխոնջ աշխատութիւնը հետաքրքրութիւնս շարժելով, քայլերս ուղղեցի դէպի այդ պատկառելի նահապետը եւ ամենայն ակնածութեամբ բարեւեցի՝ աւելացնելով այս խօսքերը եւս. «Ինչո՞ւ համար են այս ածուները, հայրիկ»: Իսկ նա իմ բարեւն առնելով եւ հարցմանս առանց պատասխանելու, հրաւիրեց նստելու կանանչագեղ խոտի վրայ: Աչքերս միջնում էի, ամբողջ մարմինս դողում էի, արտասուցս վաթիւնները չեմ կարող բռնել, երբ միտս է գալիս այն ալեգարդ ծերունու խօսքերը, որ բռնին յենած՝ հեկեկալով սկսեց խօսել. «Իրաւքան, ահա քո աչքով իսկ տեսնում ես այս բանջարեղէնի ածուները, մի 75—80 ամեայ ալեգարդիս դողդոջուն ձեռքերն են մշակած եւ կրմշակեն, բայց «վայելողն է» քուրդն ու իւր լամակներ... Եւ ճարին տասներկու ամիս արին քրտինք ենք թափում բահ ու բրիչ ենք խիււմ, վարուցանք անում, բայց գեղջկական սեղանի չորս կողմը բոլորուած կուշտ փորով լոկ ցամաք հայ վայելում ենք, Աստուած է վկայ... Երկարածիք

տարիներ տահեցան եւ սահում են, ընտանեկան խաղաղ կեանք անցկացնել անհնարին է դարձել, զաւակներ ենք հասցնում որ ուրախանամք, բայց կարելի է ուրախանալ, երբ ծրը ցեղ եկելով մեր հորահարսերն են առեւանգվում, կոյս աղօթիկներ են յաւիշտակվում... ոչ դատ կայ այդ մարդկային ցեղերի համար եւ ոչ դատաստան անձնապաշտպանութեան իրաւունքն եւս զլացած են մեզ— չեն թոյլ տալիս հայերիս զէնք ունենալ։ Ապենական 200 տարուայ մի սրբալայր եկեղեցի ունինք, միայն անդ (ձեռքը բարձրացնելով զէպիլ արեւելեան կողմը եւ ցոյց տալով եկեղեցին) փնտռում ենք եւ որդնում մեր վերջին միւնիթարութիւնը եւս վերջին սփոսանքը, թէ է ազատ բաց գտնենք նրա դռուն էլ... Սյոբ եկեղեցու կից ունէինք մի դպրոց, ժամանակին դռները բաց իսկ այժմ... այժմ փակուած... Ինչո՞ւ... Մշեցի մի երիտաւորը մի փոքր ժամանակ վարժապետական պաշտօն վարելով այստեղ, հարստահարեալ ժողովրդեանս քուրդ աղաներից կրած զրկանքները հարկ եղած տեղը միքանի տնգամ հաղորդած լինելով, քուրդ աղաները կիսանան իրենց ապօրինի ընթացքի դէմ բողոք բարձողի ու լինելու կրտսւռնան— չուտել, չխմել, նրա կեանքին վերջ տալ... Անօգնական, օրէնքի պաշտպանութիւնից զուրկ մի երիտասարդ ինչ անէր, տեսնելով իւր մտաւուռ անխուսափելի կորուստը (քուրդի համար հայի ու հաւի արժողութիւնն մի է), խոյս տալով փախաւ զէպիլ հայրենիք— Մոշ եւ դպրոցը մինչեւ օրս մնում է փակ ու փակ» 18 : 67 րէն յղում են զմերձակ

Ծերունին այս վերջիշեալ անցքերը պատմելուց յետոյ գլխարկի տակից մի թղթի կտոր հանելով, որի վրայ գրուած էր միքանի տուն ոտանաւորի նման մի բան, տուած ինձ եւ ինդրեց ասելով. «Սյո թուղթն առանց կորցնելու կրտանես մեր ձօջերին (մեծերին) կրտաս եւ կասես թէ ձեր խոնարհ ծառայ Ունուտցի ծերուկ Կարօն ողորկեց»... :

Անցնինք, միայն գոչելով. «Ամեն տեղի անօգնական հէք հայեր, ուրիշների վրայ յոյս միք զնիլ, եթէ խելք ունիք, աշխատեցէք ձեր գլխի ճարը դուք ինքներդ տեսնել...»

Ճանապարհորդ չլինելու պատճառով երկու օր մնալուց յետոյ տեսայ որ ուրիշ միջոց չկայ, մի աղքատիկ հայի 10 դշ. (գրեթէ մի մանէթ) տալով, յունիս 1-ին առաւօտեան դեռ արեգակը չէր ծագած, ճանապարհ ընկանք դէպի Ս. Կարապետ երթալու:

Քայլերնին ուղղեցինք այն կողմը, ուր բարձրանում էր մի սրածայր ահագին եւ տեղ-տեղ ձիւնով ծածկուած լեռն— Ողնուտեան սար անունով: Տակաւին բնութիւնը քնած էր այստեղ. մի խորին լուսթիւն թագաւորում էր ամեն ուրեք, եւ ամեն ինչ դեռ նոր էր գլուխը բարձրացնում ճերմակ սաւանի ներքեւից՝ ծանր ու երկար կերպով նիրհելուց յետոյ:

Հետեւում եմ առաջնորդիս, գնում ենք դառի վեր. միքանի քայլ փոխում եմ, կանգ եմ առնում եւ շուռ եմ տալիս աչքերս չորս կողմ, ոչինչ չեմ տեսնում, բայց միայն անհետիւթ մի լեռն, տեղ-տեղ ձիւնով ծածկուած եւ ցուրտ, ասես թէ յունուար կամ փետրուար ամիսներում լինէինք:

Այդ օրն էլ այդպէս տխուր երեւոյթներից շրջապատուած, ձիւնապատ լեռներից ու ձորերից անցնելով, հասանք մեր Մաքատառուր Ս. Կարապետ:

— 87 —
... Կարապետից Կարին (Երզրում), ...

Սօսու ունեցած համառօտ յանձնարարագիրը՝ Բայուհ հոգեւոր ազգայիններից առ Եղբայր Միաբանութիւն Ս. Կարապետի, առած գնացի փոխ-տեղապահ արժանապատիւ Խորէն վ. Շահնազարեանցի մօտ (այդ ժամանակ վանքի վանահայր գերապատիւ սրբ. Մամբրէ եպ. վախճանուած էր) եւ ըստ սովորութեան բարեւ տալ եւ բարի ողջոյնն առնելուց յետոյ ինձ առաջարկուած մի աթոռի վրայ նստայ: Արժանապատիւ հայր Խորէնը կարգալով յանձնարարագիրը (որի իմաստը իմ կարծիքով այս պիտի լինէր՝ այս խելօք-յիմարը հաւատարիմ ուխտաւորաց յանձնելով՝ ուղարկէք ի Ս. Էջմիածին կամ գէթ Կարին), գոչեց. «Տիրացու Յակոբ, արի սրան տար մի խուց»...:

Սի լիքն ու ցածլիք տպասաւոր եկաւ եւ ինձ ետեւ ձգելով տարաւ մի ցածլիկ խուց. ուր եւ կային արգէն չորս— հինգ անձինք եւ հրամայական եղանակով դուք էլ կարող էք այստեղ հանգստանալ ասելն ու անցայտանալը մէկ եղաւ...:

Միքանի օր մնալով Տարօնի հռչակաւոր Ս. Կարապետ փանքում, ես չեմ կարող այստեղ մի առ մի թուել այն ամենն, ինչ որ տեսայ, որովհետեւ իմ կարողութիւնից վեր է, միայն մի դէպք պատմելով կրքաւականանամ, որից ողջամիտ ընթերցողը շատ եզրակացութիւններ կարող է առաջ բերել:

Միքանի օր կենալուց յետոյ մէկէն յայտնուեց այն ցածլիք ու գէր փոքրաւոր-սպասաւորը եւ կրկին ինձ ետեւը ձգելով տարաւ փոխ-վանահօր մօտ, եւ դեռ բարի ողջունին չարժանացած՝ նա դարձաւ դէպի ինձ ասելով. «Ահա քո

բախտից Հին-Նախիջեւանցի եւ Ալեքսանդրապոլցի ձիաւոր ուս-
տաւորներ կան. այսօր, հէնց այս րոպէիս պիտի մեկնին դէպի
Կարին, նրանց հետ կարող ես երթալ: Մի նամակ եւս ես
կրտամ քեզ, որ այնտեղի առաջնորդ արժանապատիւ Մաղա-
քեայ վար. (այժմ եպիսկոպոս) Օրմանեան խնամք տանելով՝
ուղարկէ Էջմիածին»...:

Իմ կողմից ասելիք չկար, ուստի յայտնելով իմ շնորհա-
կալութիւնն՝ ինձ ցոյց տուած բարերարութեան մասին, գրա-
սեղանի վրայ ինձ վերաբերեալ դրուած, իմաստն ինձ անյայտ
նամակը վեր առնելով, դուրս ելայ եւ ուղղակի գնացի եկեղեցի
գէթ մի նուագ ծնրադրել այն Մուրատաւոր սրբոց առաջ,
համբուրել նրանց նուիրական տապանաքարը, որ մոռամուրիս
խելք տայ, շնորհք տայ եւ ցանկացած նպատակիս հասցնէ...:

Այդ պահուն, նոյնպէս վերոյիշեալ ուխտաւորներն եւս
իրենց վերջին հրաժեշտը տալու համար խմբուած էին Ս.
Տաճարի առաջ եւ ծնկաչոգ գնալով՝ կարգով համբուրում էին
Ս. Կարապետի շնորհատու գերեզմանը, ուր կար նաեւ մի
պահապան—կրօնաւոր՝ ձեռին բռնած սրբոց մասունք. ամեն
ոք իւր կարողութեան չափով սրտաբուխ լուման ձգում էր
սրբոց գանձանակը եւ մի աջահամբուր—մասն բաժին էլ չմո-
ռանալով տալ հայր սուրբին, որի ձեռքի մասունքն եւս համ-
բուրում: պարզն ասենք—համբուրելու արժանանալով՝ դուրս
էր ելնում:

Կարգը գալով ինձ, ես եւս ծնկաչոգ մօտեցայ գերեզ-
մանին եւ յետին խնայած լումաս գանձանակը գցելով՝ համ-
բուրեցի մուրատաւոր Սրբի գերազմանը, մտադիր էի համ-
բուրել նաեւ մասունքը, սակայն մի նժգեհի գողգոթուն շրթ-
թունքները չարժանացան զայն համբուրելու, չգիտեմ ինչո՞ւ.
կամ միգուցէ աջահամբուրի փող չունենալուս համար...:

Երկար ժամանակ գուրդ, եկեղեցու առաջ խառված միտ-
քով եւ յուզուած հոգով մնալուց յետոյ, գնացի խուց՝ սու-

փռա փասէ-փռաէս հաւաքելով՝ վերոյիշեալ ուխտաւորներին հետ
ճանապարհ ելայ այն օրը (1882 թ. յունիս 3-ին) Երեկոյեան,
որոնք թուով տասնեւութ հոգի էին եւ բոլորն էլ ձիաւոր:
Վսնքի հիւանդանոցէն զառիվեր ճանապարհը ձեռք
առած՝ գնում ենք դէպի Կարին, առանց յետ նայելու, ա-
ռանց մի րոպէ կանգ առնել շունչ քաշելու. մի գուցէ մի
քայլ յետ մնալով՝ ձիաւորները չասնեն. «Ռուսեղ հետ չես կա-
րող գալ... յետ դարձիր վանք, գուցէ ոտաւորներ լինին»...:

Արեգակը խոնարհեցաւ ի մոռտ եւ կամաց-կամաց մի
խուլ լուսթիւն յառաջ գալով՝ պատեց շրջակայքը. նրանք
ձիաներին մորակերով արշաւում են դէպի յառաջ, իսկ ես հե-
տեւում եմ, մերթ սրբելով ճակտիցս հոսող քրտնքի կաթիլ-
ները եւ մերթ զարմանալով իմ յանդգնութեան վրայ... ախր
նրանք ձիաւոր են, իսկ ես՝ ոտաւոր...: Թէեւ ասում են Ս.
Կարապետ ձիաւորին ջուղաբէ տալիս եւ ոտաւորին մուրատ...:

Հասանք Սալլիգայ հայագիւղն, որ Ս. Կարապետի հիւ-
սիսային կողմը մի ձորակի մէջ է գտնւում՝ 4—5 ժամ հե-
ռաւորութեամբ: Անդ կանգ առնելով՝ երկու խմբի բաժնուած
իջան գիշերելու:

Այն ինչ առաջին օրն էր, որ 4—5 ժամ գալով, ես ինձ
անշարժութեանց դատապարտուած, երերալու կարողութիւ-
նից ջլատուած էի գտնում: Այս անգամ եւ ոչ մի երեւոյթ
հետաքրքրութիւնս չէր շարժում, բայց միայն ապագայ—առա-
ւօտեան երկարձիգ 8—10 ժամուայ գնալիք ճանապարհը...:

Յոգնութիւնը, մտածմունքը եւ ախոռի մէջ գտնուող
օդայի օդի հակառուդապահական ներգործութիւնը վրաս ծան-
րանալով, նստած տեղս քնած մնացել էի մինչ առաւօտեան
արեւագալը: Դեռ շատ երկար պիտի քնէի, եթէ մի սուր
ձայն ականջիս չհասնէր՝ գոչելով. «Այ ծոյլ, վեր կաց, վեր
կաց, մինչեւ երբ խումկացնես»...:

Երբ աչքերս շփելով գլուխս բարձրացրի, տեսայ որ ար-

դէն արեգակն իւր յունիսեան ոսկեզօծ ճաճանչներով բարձր լերանց գագաթներէ յիւրայ շողշողում էր, գեղօղկուհիները — նոր հարսները, չքնաղ օրիորդները դռլերի կանթերն իրենց թեւերն անցկացրած՝ շրջի-շրջի, շրջի-շրջի գնում գալիս էին ջուր բերելով. տանտիկնայք կովկիթն առաջնին՝ կովերի տակ պըպզած, փըշ-փըշ կթում էին, իսկ տղամարդիկ՝ քահ ու բրիչ ուսերնին զարկած, երեսնին աղօթարան դարձնելով ու խաչակնքելով՝ խումբ-խումբ գնում էին իրենց գործատեղին — արտօրայք։ Միտլ բանիւ բնութիւնը զուարթ ու գրաւիչ էր եւ ամեն ինչ շարժման մէջ, բացի մեզանից, որ տակաւին քնակարօտ աչքերնիս տրորելով՝ ախոռի գարշահոտ օդն էինք ծծում...:

Յուսկ ուրեմն ելանք եւ մենք, մեր համեստ գեղօղկուհիներին մնաք բարեաւ ասելով, հիւսիսարեւելեան դաշտային հարթ ուղին ձեռք առինք։

Առաւօտեան արեգակը զուարթ էր եւ օդը թարմ։ Ժիծեռնակներն արագ-արագ թեւահարելով՝ թռչկոտում էին այդ թարմ օդային մթնոլորտում, կանանչագեղ մարգերում արածուղ անդեայք՝ մերթ գլուխ գլխի տալով կամ գօտեմարտում էին կամ խորհրդակցում եւ կամ մերթ էլ քթերնին դէպի վեր բարձրացնելով՝ ծանր կերպով բառաչում...։ Ինձ այնպէս էր թւում թէ նրանք — այդ անբան անասունները բնազդմամբ մի ինչ որ բան էին հայցում վերին Արարչից՝ իրենց մօտալուտ անխտաւիելի փորձանքից — անձրեւային հեղեղից, կարկուտից եւ կայծակից ազատելու...:

Ժամանակի անիւր փոփոխական է. առաջինս — հիւսիսարեւելեան կողմ պարսպի նման թուխ-թուխ ամպեր են բարձրանում հորիզոնից...։ Ահա արեգակն իբրեւ սգաւոր այրի՝ երեսը սեւ քօղով ծածկեց...։ Թուխ ամպերը գոռում են, փայլակը փայլատակում, շանթաձիգ կայծակներ անընդհատ միմեանց ետեւից շառաչում. անձրեւին էլ ասելիք չկար, ուղա-

ծիգ չափ թափվում է վերեւից վայր, առանց դադարման եւ առանց խնայողութեան...։ Բախտաւոր ուխտաւորները հովանոցները բաց արած գլխների վրայ, իրենց շուրջ բնաւ չեն նայում, եւ ոչ մի բանի վրայ ամենեւին ուշք չեն դարձնում, այլ միայն մտրակում են ձիաներին. ինչ է իջեւանը վաղ համին...։

Ս. խ... քարասիրտ մարդիկ, մտրակեցէք ձիաներիդ եւ գնացէք, թող ես աչս ամայի վայրում մնամ միայնակ, կամ գետակների նման հոսող հեղեղներին մեծ խեղդամահ լինիմ...։

Այդ օրն ինձ ակամայից անիծել տուաւ այն օրն ու վայելեանը, որ մայրիկս մեծ երկունք կրելով դիւ ծնուա — աշխարհ բերաւ...։

Ինչ եւ իցէ, կենացս սեւ օրերի մէջ բնաւ երբեք տեսած չեի այնպիսի ձախորդ բոպէներ եւ ժամեր, որ ինձ մահուան դուռն մօտեցրած լինէին, որչափ այդ անիծեալ օրուայ բոպէներն ու ժամերը...։

Սեր բարեւաշտ ուխտաւորները գնացին, ո՛ւր, չգիտեմ, միայն գիտեմ, որ աներեւութացան. մնացի միայնակ լեռնադաշտի միջավայրում. դանդաղաբայլ թաւալուելով գնում եմ. սակայն ո՛ւր, այդ եւս չգիտեմ. գլխիս վերեւ թուխ-թուխ ամպեր միմեանց վրայ բարդուած, առաջս լճացեալ անյատակ եւ անձայր ծով, որի մէջ լողում եմ թեւը կտրած բադի նման։

Չեմ կարծում, թէ ողջամիտ ընթերցողը չափազանցութիւն համարէ այս միբանի տողը, որ մուրեքալ մի թշուառականի ճշգրիտ նկարագրին է, այլ անպատճառ՝ եւ այն արդարացի կերպով, յանդիմանօրէն ասելու է. «Ի՜նչ աքժանի ես, որ աւելի վատ ներութիւններ կրես, անմիտ պատանի, քեզ ինչն ստիպեց թողնել տուն ու տեղ, կամայ գրկուիլ քո սիրելի ծնողաց փայլալայնքից, երեսդ շրջել քո պապենական պաշտելի հողից — Մայր-Հայրենիքից...։ Այո, այդ է եւ այդ էլ կրկին, ով

խաբուսիկ յոյրերի ետեւից է ընկնում, եւ մեծ մասամբ վայ նրանց, որոնք որեւէ նպատակով թողնում են Մայր-Հայրենիքը՝ իրենց միայն բախտի բերանը յանձնելով...։

Մարդ ս մի չարքաշ ընտելիւն ունի մահուան դէմ մաքաւելու մինչդեռ այդ օրը ինձ համար ոչինչ չէր մնացել աշխարհում, եթէ ոչ ասել մնաւ բարեաւ աշխարհ...։ Սակայն ոչ տրեխները ոտիցս հանելով, որոնց ամեն մինը՝ մի-մի լիտր ծանրութիւն ունէր, ձեռք առի այն շաւիղն, ուր նշմարվում էին ուխտաւորների ձիաների հետքերն։

Այսպէս թէ այնպէս, մերթ ես ինձ խրախուսելով—ասա արքայազնի ետեւն, այն ձորակի մէջն է... երեկոյեան ուշ ժամանակ հասայ Պաշ-Չիֆլիկ հայագիւղն, ուր էին նաեւ բարեպաշտ ուխտաւորները...։

Այս գիւղը Ս. Կարապետի հիւսիսարեւելեան կողմ մի գետակի մօտ է գտնվում 12—13 ժամ հեռաւորութեամբ եւ կը բաղկանայ մօտաւորապէս 35—45 տնից—հին նահապետական կարգերով եւ սովորութեամբ, կարծում են նրանք, թէ աշխարհս այսպէս եղել է եւ այսպէս էլ կը մնայ անպատճառ։

Ինչ որ է, այժմ ամեն ինչ լուծ ու մութը պատած է ամեն ուրեք...։

Ուխտաւորները կատարեալ հանգստութիւն էին վայելում, թէյ էին խմում։ Ես թաթախեալ շորերս փոխելով, մի փսիաթի վրայ երկնցայ...։ Սահել էին ժամեր, այլ չգիտեմ, թէ քանի, երբ քնիցս դարթնեցի, ինձ բաւական կազդուրուած դրութեան մէջ գտայ. սակայն աչքերս տրորելով՝ երբ մտաբերեցի առաւօտեան գնալու ճանապարհը, կրկին աչքերս փակելով, կրկին ուզեցի քնել, այլ ի դուր, քունն անյայտացաւ աչքերիցս, երեւակայական մտատանջութեան մէջ գլորուեցայ, կրթաւալուիմ կողքերիս վրայ՝ ինձ անյայտ ճանապարհի երկու ծայրերը պինդ բռնած՝ չափել ու չափելով...։

Յուսկ ուրեմն լուսացաւ. արեւելեան կողմը—հորիզոնի

վրայ նուրբ-նուրբ շառագոյն ամպեր են երեւում, արեգակը սքողւած է նրանց ետեւ։ Դարձեալ մօտալուս փոթորիկ...։

Ելան մեր բարեպաշտ ուխտաւորները. ձիաների թամբը սարքել ու սանձը քաշել պրծել էին, հեծան։ Գնում ենք այն ուղիով, որ երկարում է դէպի արեւելք ոլորուն պտոյտներով, եւ այսպէս շարունակելով հասանք Լալուզար կոչուած մի ջերմուկի գլուխը, որ Կարնի հարաւարեւմտեան եւ Ս. Կարապետի արեւելեան կողմը մի ապառաժոտ խոր ձորումն է գտնվում, երկու կողմից մօտաւորապէս 14-ական ժամ հեռաւորութեամբ։

Այդ հանքային ջրերը թէեւ չորս-հինգ տեղից դուրս են ցայտում, բայց եւ այնպէս անխնամ երեսի վրայ թողուած, ոչ մի օգուտ չունի ոչ դը, բայց պատահական ճանապարհորդներից, որ երբեմն կանգ առնելով՝ լողանում են ու կրկին շարունակում իրենց ուղին։

Այդտեղ կանգ առին նաեւ ձիաւոր ուխտաւորները՝ թէ հանգստանալու եւ թէ լողանալու. ի հարկէ ինձ համար մեծ բախտաւորութիւն էր կէս կամ աւելի ժամ հանգստանալը։ Այդ թանգ միջոցին մի կէս ժամուայ չափ մի թեթեւ բայց բաղդը քնոյ հանգստութիւն վայելելուց յետոյ վերստին շարունակեցինք մեր ճանապարհը...։

Դարձեալ թուխ-թուխ ամպեր...։

Ահա հագիւ թէ չորս-հինգ ժամուայ ճանապարհ կտրեցինք, կրկին հորիզոնից թխագոյն փքուած ամպեր բարձրացան, դիզուեցան եւ բարդուեցան միմեանց վրայ։ Խփում է շանթաձիգ կայծակը նորաբողբոջ ծառերին՝ արմատախիլ անելով, սեւ ամպերի միջից խշխշոցի ձայներ են լսվում, փայլալը փայլատակում է, ամբողջ սարեր, ձորեր արձագանք են տալիս—գլխովին հայցում...։

Կարկուտ... որ մերկացնում է ամեն ինչ—կոտրելով ծառերի ճիւղեր, ոստեր, չխնայելով ոչ փոքրի, ոչ հասակաւորի, ոչ բախտաւորի եւ ոչ անբախտի, ամենուն եւս համահաւասար

անբախտացնում է։ Ամեն մի ձորակից գետակի նման հեղեղներ խշալով ու ֆշալով հոսում են, բերելով իրենց հետ ահագին քարեր, արմատախի ծառեր, ամեն կողմից գոռումգոռումի, խրխռոցի, դղրղոցի ձայներ էին, որ լսվում էին. ասես թէ ամեն ինչ ապագայից ձեռք վեր առած՝ ներկան էր ողբում...։

Վերծալէս այս անգամ ուստաւորների հետ ուղեկցիւն ինձ յետին ծայր յուսահատութեան հասցրեց։ Ինչ որ է, այդ ձախորդ օրը, երեք-որս ժամ շարունակ անձրեւի եւ սառցակոյտ կարկտի տակ մնալուց յետոյ, երեկոյեան ուշ մթնակոխին հաղիւ-հաղ մենք մեզ քաշ տալով՝ գցեցինք Ղաւա-նէյի թրքագիւղը եւ մի գիշեր եօլայ գնալով՝ հետեւեալ առաւօտեան վեր կացանք երեկոյեան ընդհատած ճանապարհներս իրկին ձեռք առնելով՝ հասանք Կարին։

Կարին, ժամանակին Բարձր-Հայոց երեւելի քաղաքը, ունի մի բարձր դիրք, լի գեղեցիկ տեսարաններով, շրջապատեալ հեռաւոր-մերձաւոր լեռներից, մաքաւագ ալեւելեան եւ արեւմտեան կողմերից. լեռների մէջ նշանաւոր են Տէլէ-Պոյնու եւ Փալան-Տէօքէն։

Երկիրն ունի մի լայնածաւալ դաշտավայր, որի երկարութիւնն արեւելքից դէպի արեւմուտք գրեթէ 7—8 ժամ է եւ լայնութիւնը՝ հիւսիսից հարաւ 4—5։

Քաղաքը շինուած է վերոյիշեալ դաշտի հարաւարեւելեան կողմը. ունի լայնատարած նստաւածք։ Օդը խիստ ցուրտ է եւ բնակիչք առհասարակ քաջառողջ են։

Աստի հայերն ունին մի եկեղեցի Ս. Աստուածածին անունով, որ շինուած է քսան սիւների վրայ կոփածոյ քարերից, եւ ամենագլխաւորն այն է, որ իւր ընդարձակութեամբ եւ հովայութեամբ Թրքական Ստիպում գրեթէ անգուգական է։ Նոյնպէս հարաւային կողմից՝ Պից մի մատուռ կայ—Տաւաճար անուամբ։

Եկեղեցին ունի նաեւ մի զանգակատուն, եւ իրեն հիւսիսարեւմտեան կողմը մի քարընկեց հեռու ընդարձակ մի հանգոտաբուն, որ նորադրուակ հովաքեր ուռնենիներով ծածկուած է, որին տեսնող կամ այցելողը մեծ հաճոյք կըզգայ։

Մնաց բարեաւ Կարին, յիշաւի շատ դիւրալի տեսարաններ ունիս, քայց ես չտապում եմ...։ Էջմիածնի Վէրդեան ձեմարանի ղռները քայց ինձ են սպասում...։

Մի քանի օր մնալուց յետոյ, արժանապատիւ Մաղաբեայ

վ. (այժմ եպիս.) Օրմանեանից նոյնպէս մի յանձնարարագիր առնելով առ գերապատիւ Գրիգորիս եպիս. Սղուանեանց (առաջնորդ Կարսի), դէպի Կարս գնացող մի երկու տուն գաղթական հայ սայլորդների հետ ճանապարհ ընկայ:

Երբ Կարսից մեկնեցանք, արդէն արեգակը թեքուած էր ի մուտ. մի քառորդ ժամու չափ գնալով՝ քաղաքի արեւելեան կողմը Կիւմիւշ գմբեթ կոչուած՝ բրդաձեւ մի բերդի մօտ սայլապաններն եղները լծից արձակեցին:

Մտթը պատած էր արդէն ամեն ուրեք. գաղթականների ազգական-բարեկամները վերջնական գրկախառնութիւնից յետոյ, բաժանուեցան, վերադարձան քաղաք՝ թողնելով մի տխուր պատկեր...:

Այժմ թող համատարած գիշերային մութը իւր սեւ զարագուրի ներքեւ ամեն ինչ քօլարկէ...:

Ինչ որ է. բոլորուեցաւ այդ գիշերը, արեւելեան կողմը հորիզոնից բարձրացաւ լուսափայլ արուսեակը՝ սայլապանները վերկացան, եղները լծելով՝ իրենց առաջնորդի՝ արուսեակի լուսով Տէվէ-Պօյնու ճանապարհը ձեռք առին: Սայլերի անիւները թրճ-թրճ ձայներ ու ճռոցներ են հանում, ծծկեր մանուկն իւր մօր գրկում սեզմուած՝ մերթ ընդ մերթ նուազական ճչեր է արձակում... գորովագութ մօր սրտի խորքից՝ երկար պխեր էին, որ դուրս էին սլանում...:

— Այ մայրիկ, քո ցաւն ի՞նչ է...:

Դարձեալ «ախ»...:

Գնում ենք դանգաղ, սալայն շարունակ...:

Երկու միմեանց հակառակ տեսարաններ՝ մարդուս առաջ պատկերանում են — արեգակն իւր գեղազուարթ եւ պօպոն ճառագայթներով, որ շողշողում էր ամեն ուրեք, իսկ միւսը՝ Ռուս-Թրքական պատերազմի աւերածները. թէեւ անցեալ, սակայն իւր տխուր հետքերով գեռ ահ ու արհաւիրքի մէջ էր թողնում ամեն մի ականատեսի, որ դժբախտութիւն կունենար այդ

աւերածով անցնել եւ հարեւանցի կերպով մի ակնարկ գցել այն ժանգոտած թնդանօթի կիւլի կտորներին, որոնք քանի-քանի անմեղների արեան մէջ շաղալուելուց յետոյ, ցիրուցան իբրեւ անպէտք ընկած էին՝ միմիայն մի անցեալ յիշեցնելու...:

Տէվէ-Պօյնու, այդ մարդկային արեամբ ներկուած ոլոր-մոլոր ճանապարհը մեր ետեւ թողնելով, արեգակը դեռ մեր գագաթնակէտին չէր հասել, մենք հասանք Նեպի-Չայ կոչուած գետակի գլուխը, որ Կարսի եւ Բասենի միջեւ գտնուող լեռներից սկիզբն առնելով՝ ահաւա՛հ գնում է Բասէնի նոյն իսկ գիւղաքաղաքի առաջից դաշտի միջով դէպի հարաւ:

Այդ գետակի մօտ փոքր ինչ հանգստանալով՝ վերստին շարունակեցինք մեր ճանապարհը, թէպէտ դաշտային հարթ ու ընդարձակ ուղի, բայց եւ այնպէս յունիս ամենայ արեգակնային մի կիզիչ ճառագայթ միջօրեայ տապով սուչորում ու խանձում էր մեզ: — Մօր գրկում եղած մանկան մերթ մրափել, մերթ անախորժ՝ ճչել էր արձակել տալիս. արեգի այդ ազդեցութեան տակ մի անշարժութիւն, մի առ ժամանակեայ թմրութիւն սկսել էր տիրել ամեն ուրեք:

Յարատեւ ինչ կայ. արեգը խոնարհելով ի մուտ, երեկոյեան մի զով քամի յաջորդեց կէսօրեայ այդ տաղտկացուցիչ շոգին, դաշտային կանաչագեղ արտորայք սկսան ծածանուել հանդարտիկ-հանդարտիկ. ամեն ինչ գոգցես իւր մեղմիկ-մեղմիկ շարժումով՝ սկսեց վերստին կենդանանալ ու բնութեան Սրարչին փառաբանել:

Յետ այսմիկ, կապտագոյն եթերի անձայր մակերեւութի վրայ սկսան անհամար աստղեր փայլիլ, միջանի կրկես հեռու մեր առաջ — արեւելեան կողմը գիւղական ճրագի ազօտ լոյսեր փլփլալ, ջների հաջոցներ, նախրների բառաչիւններ լսուել: Դա մեր իջեւանատեղին — Արլար թրքախառն գիւղն էր:

Ահա հասանք... անիւների առաջ քարեր դրուեցան թրը՛ գ: Այդ վերոյիշեալ գիւղը Բասէն գիւղաքաղաքի դիմաց —

դաշտի կենդրոնն է գտնվում գրեթէ կէս ժամ հեռավորութեամբ:

Բասէն՝ առհասարակ գաշտային է հորիզոնական դիրքով եւ լայնածաւալ տարածութեամբ, որի երկարութիւնն երկու օր, իսկ լայնութիւնը մի օրում մարդ հազիւ կարող է կտրել: Երասխ գետը (որի վրայ շինուած է Զօբան-Բէօքքիւ կոչուած մի կամուրջ եօթնաչեայ), գրեթէ հիւսիսարեւելքից դէպի հարաւարեւմուտ ուր-մուր ընթացքով այն գաւառն կրբաժնէ երկու գլխաւոր մասերի, որոնցից իւրաքանչիւրն՝ իւր բնական գրից համաձայն իւր անունն առած է, որով մին Վերին եւ միւսը Ստորին Բասէն է կոչվում: Վերին Բասէնն իւր բոլոր տարածութեամբ՝ մի հիւսիսի տափակ դաշտ է: Իսկ Ստորին Բասէնն ունի զանազան լեռնահովիտներ, մեծ ու փոքր ձորակներ, բլրակներ եւ այլն:

Ընդհանրապէս առնելով՝ Բասէն գաւառն իւր պատուական եւ արգաւանդ հոգեբով Կարնոյ գաւառի շտեմարանը կալող է համարուիլ, եթէ լաւ մշակուին, որից գուրս կրգան ցորեան, գարի եւ այլն: Բայց ամենացաւալին այն է, որ տեղական կառավարութեան անհոգութեան ու տգիտութեան պատճառով, այն գեղեցիկ ու զուարճալի երկիրը՝ հակառակ իւր ունեցած ամեն յարմարութիւններին, մանաւանդ հողին, ջրին եւ կենսատու օդին, գրեթէ ամենապարզ պիտոյքներից—ծառատունկից եւ այլ բաներից զուրկ է գտնվում...:

Գիւղաքաղաքը շինուած է մի լայնահիստ լեռան հարաւային ստորոտում 250—280 բնակիչով ըստ ասութեամբ տեղացոյց, մեծագոյն մասամբ տաճիկ, եւ նախնական մեծութիւնն ու փառքը բոլորովին կորցրած...:

Մեր սայլապանները մի բակի առաջ եղները լծի տակից արձակելով՝ կանգ էին առել. հազիւ թէ միքանի բոպէներ աննկատելի կերպով անցան, ահա ժողովեցան մեր բոլորտիքն ումանք ցուպին յենած, ումանք ծխաքարշը (չուպուխ) ձեռքեր-

նին բռնած՝ հայ ծերունիք, որոնց տիտուր դէմքերի գծաւոր խորշոմներից հասկացվում էր, թէ նրանք ինչ անցեալի ցախջախեալ բեկորներ էին, ինչ անգութ դարի՝ անգութ արկածների կենդանի նահատակներ էին...:

Այստեղ ակամայից պիտի յիշեմ՝ անձրեւից խոյս տալով՝ կարկտիւն հանգիւպեցանք ժողովրդական առածը, որ ծերունիք ինձ մտաբերել տուին:

Այո, այդ պատկառելի անհղարդ ծերունիք, որոնք անգութ ժամանակիս արկածների բեկորներն էին, ունէին իրենց խոցոտուած անթի տակ, ջախջախուած սրտի տախտակի վրայ բողոքներ... — Բողոքներ, մի բռնակալ եւ հարստահարիչ իշխողի, մի հաւասարութեան օրէնք չյարգող ու չճանաչող կրօնամօլի դէմ...:

Ինչ գլխացաւի պատճառ լինիմ ձեզ, ազնիւք ընթերցող, շատ ու շատ բողոքներ... սակայն ուր են լսող անաչառ դատաւորներ...:

Ծերունիք խոր «ան» քաշելով, միշտ կրկնում էին այս խօսքերը. «Վերջապէս աղբերք, մեր ինչքը միւրը չեն, մեր արդարացի գանգատներն անխելի են մնում... անաչառ դատաստանի դռները դեռ մեզ համար փակ են»...:

Իե՞ռ շատ ու շատ պիտի երկարէր Մայր-Հայաստանի կրծքի տակ հալ ու մաշ եղող այդ ծերունիների աղետալ պատմութիւնը, եթէ ժամանակն անցկացած չլինէր. ուստի այդ սրտայոյզ պատմութեան թելը խզելով ակամայից, մեզ «գիշեր բարի» մաղթելով՝ իւրաքանչիւրը գնաց իւր տուն:

Ինչպէս ասացի, ժամանակն անցած էր. գլուխնիս մի-մի քարի վրայ գնել, սայլերի անիւների առաջ երկնալ ու աչքերնիս խիելը մին եղաւ: Սրեւելեան կողմը—հորիզոնի վրայից արշալոյսը ծայր տուաւ, առաւօտեան նախերգանք թռչնիկները ձվհվոցներով սկսան օդը թնդացնել, գիւղական արջորները «ծուղրուղճ» կանչել, նախրները բառացի: Մեր քունը ընդհատուեց, ելանք, ընկանք ճանապարհ:

Գնալով գնում ենք Բասէնի դաշտի արեւելեան ուղին ձեռք առած, սակայն եւ այնպէս քանի արեգակը յիշեալ դաշտի գոլորշիապատ հորիզոնից դէպի վեր էր բարձրանում, այնքան անտանելի էր դառնում ճանապարհորդութիւնը. հրատապ շուք մի կողմից, զեռունները միւս կողմից, որ իրենց միասակար խայթոցով հարուածներ տալով մեզ, տղալով՝ սլանում էին դէպի վեր՝ փոշիով ապականուած օդի մէջ:

Այդ օրն էլ այգպէս մերթ արեգակի հրաբորբոք ճառագայթների տակ խանձուելով ու փոփոռելով, մերթ զեռուններից հարուածուելով ու խոցոտուելով՝ երեկոյեան Թորքան գիւղի առաջ կանգ առինք՝ սակաւ ինչ հանգստանալու եւ վերստին մեր ճանապարհը շարունակելու:

Այս Թորքան քրդախառն փոքրիկ գիւղը Բասէնի հարաւային կողմը մի լեռնագօտու ստորոտումն է գտնվում գրեթէ չորս Ժ. հեռավորութեամբ: Տեղացիների սուտ թէ ուղորդասածին հաւատ ընծայելով, իբր թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի թոռներից մինի մասունքի մի կտորն այս գիւղի (հարաւային կողմ) մօտ մի փոքրիկ բլրակի միայ՝ մի մատրան մէջ ամփոփուած լինի, սր հոգեկան մխիթարութիւնից զուրկ խեղճ հայերին գլխաւոր ուխտատեղի է...:

Հոգեկան մխիթարութիւնից զուրկ ասացի. կան այն տեսակ գիւղեր, որոնցից եթէ բախտի բերմամբ մին ունի եկեղեցի, քահանայ չունի, իսկ եթէ քահանայ ունի՝ եկեղեցի չունի. դպրոցների մասին իսկի խօսք ասել պէտք չէ:

Այս տխուր երեւոյթի հետքերը՝ ընդհանրապէս Հայաստանի ամեն կողմերը նշմարելի են:

Երբ պիտի զարթնինք, Հայեր, միայն գիտութեան փրկարար լուսով կարող ենք մեր գլխի ճարը տեսնել, միայն դրանով կարող ենք մեզ կլանել ուղողի վատ եւ սին ձգտումներն ու միտումները ոչնչացնել...:

Վերոյիշեալ գիւղի առաջ փոքր ինչ հանգստանալուց յե-

տոյ, կրկին շարունակեցինք եւ երկու-երեք ժամ էլ գնալով հասանք Բասէնի արեւելեան կողմ գտնուող Քէօփրի-Քէօյ անունով հայագիւղն, որը գիւղաքաղաքից գրեթէ վեց-եօթեւ ժամ հեռավորութիւն ունի:

Այդ Քէօփրի-Քէօյ գիւղը, ինչպէս իւր անունից — Կամուրջաւոր-գիւղ յայտնի է, որի առաջ — հարաւային կողմ մի եօթնաչքից քարաշէն կամուրջ կայ, ինչպէս մի քիչ վերեւ ասացի, սրա ներքեւից Բասէնի խորխտ գետը խոխոջալով անցնում գնում է դէպի արեւմտեան հարաւ՝ դաշտը երկու մասի բաժնելով:

Այդ օրը Ալվարից ելնելով եւ Թորքանի առաջից անցնելով՝ հասանք այս գիւղը եւ մի սրճարանի առաջ կանգ առինք գիշերելու:

Քիչ թէ շատ հանգստացանք, քնեցինք, ահա, լուսաբացին արթնները սկսան «ծուղրուղճ» կանչել — զարթեցնել տան նահապետին, տանտիկնոջ, հողագործ մշակին եւ անմեղ մանկիկը գրկին խտտած՝ հլու հարսին: Վերկացան, հագան, հագնուեցան եւ երեսնին արեւելք դարձնելով ու խաչակնքելով, իւրաքանչիւրը գնաց անցաւ իւր գործի գլուխ...:

Մենք եւս ելանք մուկ-լուսին, հիւսիսարեւելեան կողմ Հարան-Տիւղի կոչուած լեռնադաշտի շրջապտոյտ ճանապարհը ձեռք առինք:

Գնում ենք Հարանի լեռնադաշտով, մեր գիմաց — արեւելեան կողմը՝ հորիզոնից արեգի շողշողուն ճառագայթները ծայր տալով՝ սփռուեցան բարձր լեռանց գագաթների վրայ. այդ ամառնային առաւօտեան զով ճառագայթների ազդեցութեան ներքոյ ամեն ինչ կարծես ժպտալու միտում ունենար, բայց եւ այնպէս բոպէական...: Ահա գլուխնին բաշ գցեցին մի քիչ առաջ ժպտալու միտում ունեցողները: Այժմ իրենց ախոյեանի — արեւու դէմ՝ բողբօ ունին, որ անխտիր տոչորում ու խանձում է իրենց՝ այս անջուր Հարանի լեռնադաշտում...:

Մի կերպ Հարանի պատ ի պատ պտոյտ տուող լեռնա-

դաշտին էլ վերջ տալով, երեկոյեան դէմ հասանք Ծանծաղ աստուած հայագիւղն, որը գրեթէ 52—30 տնից կը բաղկանայ եւ Բասէնի արեւելեան կողմն է ընկնում, մօտաւորապէս տասն ժամ հեռաւորութեամբ: Իիրքը գեղեցիկ է եւ օդն առողջարար:

Հետեւեալ օրը Ծանծաղից ելնելով եւ շարունակելով մեր ճանապարհը՝ համարեա մէկուկէս ժամ գալով, հասանք Խորոմի լեռնադաշտը, որնոր քիչ կը տարբերուէր Հարանի լեռնադաշտից, մանաւանդ սա աւելի նշանաւոր էր իւր եղերական մօտիկ անցեալով եւ մի տեսակ սարսափ կազդէր մարդու վրայ, երբ իւր շուրջը անմեղ մարդկանց արեամբ ներկուած հողային կոյտերին հարեւոյցի ակնարկ ձգելու լինէր...

Իսկ, Խորոմի դաշտ, մարդկային արեամբ շախաղուած լեռնադաշտ, տեղդ կաց, մենք անցնենք...

Անցնելով այդ լեռնադաշտից հասանք Զվին սահմանագլուխ—թրքագիւղն, որը Կարնից մօտաւորապէս 20 ժամ հեռաւորութիւն ունի եւ այստեղ է Տաճկաց մաքսատունը:

Այս թրքագիւղը հիւսիսից դէպի հարաւ ձգուող մի խոր ձորումն է գտնւում, երկու կողմից—արեւելքից եւ արեւմուտքից պարփակեալ սարերով. նոյնպէս գիւղի քամակն արեւելեան կողմը կայ բարձր ապառաժի վրայ մի բերդ, որի հարաւային կողմը կայ մի գետակ, որ եւ հիւսիսարեւելքից գալով՝ գնում է դէպի հարաւարեւմուտք:

Աստ պէտք է ժամերով սպասել, որ Տաճկաց պաշտօնավար էֆէնտիներն իրենց սովորութեան համեմատ գանձանք ու բարակ քննեն: Վայն եկել տարել է այն անցորդին, որ միայնակ է եւ միանգամայն խեղճ ու անկեղու: Մանաւանդ եթէ մի քիչ հոտ կայ իւղի, իրենք կարող են իւզոտուիլ—սնտոի պատճառներ շատ... իրենք գիտեն, թէ ինչպէս պէտք է վարուել եւ ապա Զվինի անձուկ կրծի լայն դռները բացանել...

Զվին որ հասանք կէսօր էր, միքանի ժամ սպասելուց յետոյ, հաղիւ մեր օձիքը նրանց ճանկից ազատելով՝ ճանապարհ

ընկանք եւ գիւղ՝ հիւսիսարեւելեան կողմը գտնուող գետակի ուղին ձեռք առնք եւ գրեթէ մի ժամ շարունակելով՝ հասանք Հիւսիսային Առիւծի հողը—Վարաուրդան կանգ առինք, որտեղ նախապէս կենում են Ռուսաց սահմանապահ զինուորը (ղազսնները) եւ մաքսատան պաստօնեայք, եւ միքանի տուն էր գաղթական յոյն, մի-երկու խանութպան հայեր, որոնք Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ գաղթած թուրքերի տեղերն էին բռնած:

Երբ այս գիւղը հասանք, մի անգամ աչքերս յառած չորս կողմն դիտեցի, եւ երբ տեսայ այն աւերակ տները, մի ներքին հանգստութիւն զգացի, մի քիչ օրիտօ հովացաւ մանաւանդ այն դռնը՝ փակ մզկիթն, որի բոլորտիքը մաքրապարուած էր անասնոց եւ այլն աղբերով... Մտաբերեցի այն արդարացի առածը—տուն քանդողին տունը կը լինի աւերակ...

Ռուսաց մաքսագետը եկան մեր անցագրերն ու միւս իրեղէններն առանց որեւէ աղմուկի աչքից անցկացնելով՝ մեզ ճանապարհ գցեց:

Արեգակը թեքուելու մօտ էր ի մուտ, մենք գետակի ակն ի վեր՝ ձորային ուղին ձեռք առինք:

Այդ ձորային ուղին, որ շրջապատոյտներով երկարում էր դէպի արեւելք, երկու կողմից—հիւսիսից եւ հարաւից երբեմն-երբեմն երեւում էին սեպաձեւ ժայռեր, որոնք ասեմ թէ, բնութեան ճարտարագործների մի-մի կոթողներ լինէին:

Մուկն իւր սեւ վարագոյրով ամեն ինչ ծածկեց մեր աչքից, ամեն ինչ աներեւութացաւ. միայն գետակի խոտոջալու ձայնն էր լսւում եւ գիշերային մթութեան մէջ տիրող լուսթիւնն ընդհատւում նրա փոքրիկ ջրվէժների շուխններով:

Գիշերուայ կէսը սահեցաւ, գեռ մեր սալապանները վարոցները ձեռքերնին, եղևերի կողքին ընկած՝ խթելով շուրջ ու մուռ շարունակում են գնալ ու գնալ...

Ի վերջոյ այդ ձորային շրջապատոյտներով երկարող ուղին

եւ կարկաչահոս գետակին եւս մնաս բարձր աւելով, առանց դադար առնելու, Սօզանլու լեռան զառիվայր վրայ գտնուող Սօթհան անտառով աւերակ գիւղը հասանք, որ եղ չոր էին եկած միքանի տուն յոյն գաղթականներ: Այդտեղ անգլա-ռինք հանգստանալու...:

Ահա, դեռ քնակարօտ աչքերնիս չիակած, առնուտեան երգեցիկ թռչնիկները Սօզանլուի մայրախիտ անտառների միջից իրենց բաղմանուազ դայլայլիկներով խոր լուծիւնն ընդհատելով՝ սկսան օդը թնդացնել: Ելանք. սուսանց այն էլ քնակարօտ աչքերնիս շիկելով, դարձեալ ընկանք ծառադարձ, դարձեալ շարունակում ենք մեր ուղին հարդարտիկ—անընդհատ:

Մի ժամուայ չափ գալով, հասանք Նոյն իսկ Սօզանլուի անտառային լեռնագագաթին: Արեգակի ծագո՞ծ ծառագայթները հորիզոնից պապղնչով՝ փռեցան այդ անտառախիտ լեռնագագաթիկի ծաղկաւետ կանանչագեղ մարգերի վրայ:

Որ կողմը դառնաս, բնութիւնն իւր հրաշալիքներով արեգակն երկնային կենդրոնից իւր թափանցիկ ծառագայթներն ամեն ուրեք տարածում էր, մայրիկների բարձր կատարների վրայ՝ ընկնելով՝ նստող սեւ ագռռներն իրենց ազդամազ ձագռլներին հետ կտուց կտցի տալով՝ կռկռում էին, երկչոտ նայաստակները մերթ ընդ մերթ փափլիկ խոտերի ծայրերից կտցելով, այս ու այն կողմն էին ոտոստում: մի աներեւոյթ ձեռքի գոյնզգոյն ծաղիկներով բանուած գորգի—կանանչ չափեղ մարգերի վրայ անհամար մեղրուներ՝ տղարով, պաշար էին հաւաքում իրենց թեւիկների տակ...:

Հրաշալի տեսարան, որ կողմը շուռ գաս, բնութիւնը ժպտում է...:

Գնում ենք...: Ահա քեզ մի այլ տեսարան: Արեւելեան կողմ մեր դիմաց խիտ անտառի խորքի ոլոր-մոլոր ճանապարհից երեւացին խումբ-խումբ թուրք գաղթականներ, ընտանիքներով ծանրաբեռնեալ, նախիր ու հօտերով շրջապատեալ:

եկան, մօտեցանք, հանդիպեցանք միմեանց, չափեցինք ու չափ-չիեցինք...: Ի՜նչ հակասութիւն, Տէր իմ եւ Աստուած, այս քո գերագոյն ստեղծածների մէջ ինչ որ մինը պաշտում է կամ պատվում է, միւրը դախ ատում է ու անարգում, ինչ որ մէկին սիրելի է, այդ միւսին զգուելի...:

Արդ մենք իբրեւ քրիստոնեայ, բնական է, որ պիտի սիրէինք զքրիստոնեայն, նրանք մահմետական լինելով, նոյնպէս պիտի սիրէին զմահմետական...: Ահա այսպէս թէ մենք եւ թէ նրանք չու՞մ էինք զանազան կողմեր—արեւելք եւ արեւմուտք՝ օրհնելով եւ անիծելով...:

Այսպէս Նոյն օրուայ մերթ ուրախ եւ մերթ տխուր բուսական տեսարաններ մեր աչքերի առաջից փոփոխակի կերպով անցնելով, երեկոյեան մթնակոխին հասանք Սարը-Գամըշ:

Այս գիւղաւանը—Սարը-Գամըշ մի փոքր դաշտավայրի ափումն է գտնվում, երեք կողմից—արեւմտեան, հիւսիսային եւ մասամբ էլ հարաւային, անտառախիտ լեռներով շրջապատեալ: Ռուս-թրքական պատերազմից առաջ այստեղի բնակիչները կազմում են եղիլ գլխաւորապէս հելուզակ չերքէզներ եւ մասամբ եւս թուրքեր են եղած: Այժմ՝ այդ երկրային պատիժ հելուզակ չերքէզների հետքերն ի շնորհս վերջին պատերազմին, թէեւ ոչ բոլորովին, այլ գէթ մեծաւ մասամբ անհետանալով, նրանց հետզհետէ յաջորդում են գործունեայ եւ խաղաղասէր ժողովուրդ, ինչպէս հայ, ռուս եւ այլն...:

Արդ արեւ մեծ զանազանութիւն. ժամանակին խրճիթներ, այն էլ որոնց, այժմ փառահեղ եկեղեցի, զօրանոց, տներ, խանութներ եւ այլն ուշք գրաւող շէնքերի վերածուիլ, շէն ու աւան դառնալ, բայց եւ այնպէս՝ շատ առաջ ունէին...:

Ինչ եւ իցէ ես անցնեմ ու երթամ իմ հարթ ճանապարհով՝ Կարսով դէպի Ս. Էջմիածին ուսումն կատարելագործելու...: Երբ այս վերոյիշեալ գիւղը հասանք, արդէն մութը կոխած էր—հարստի տունը, աղքատի խրճիթն արդէն լուսաւո-

եւ կանաք իրենց փառաբանութիւնը մատուցանելու նրան,
որ տառապէս «Հայեցե՛ք, տաքցի՛ ձեզ, բազմեցե՛ք բազցի՛ ձեզ»...
յապաջ ժամերգութիւնը վերջացաւ, ամեն ոք Հարուստ իւր տուն
եւ անշուք իւր խրճիթ քաջուեցաւ, քաջուեցաւ մտաւ եւ ա-
րեգակն եւ ամայր Եկեղեցու չորս պատի մէջ միայն երկու
ժամկտի եւ մի բախտախնդիր մնացինք... իող մանուկ դո

Շուռ եկայ, սրտոյտ տղւի չորս կողմն, ուղեցի չափել մի
ինչ որ, սակայն իմ կարծ խելքով ինչ ելք էլ մտածեցի, ան-
յաջողութեան հանդիպեցայ. ուստի լռիկ մնչիկ դանդաղ քայ-
լերով գնացի իմ առժամանակեայ օթեանս։ Եւ դռնախնայ

Արեգակն իւր վերջին հրաժեշտը վաղուց արդէն տո՛ւած
եւ համատարած մութն ամեն ուրեք պատած էր. յատակի
երես փռուած փոխաթի վրայ երկնայ սկարկս գլխաբարձ առ-
նելով։ Պիտի քնեմ... ո՛ր եւ ան օդային ամրոցներ կառու-
ցանող զառ երեւակայութիւններս... ահա սրտոյտ եւ գալիս
գլխուս... Արեմն եւ աչքերս պինդ փակեմ... հանգիստ
քնեմ... Թող այդ օդային ամրոցները կառուցուին... իողստ

Լուսաղաւ էլի... Թիշերային խաւարը տեղի տո՛ւաւ ա-
ռաւօտեան արեգակի շողողուն ճառագայթներին. ամեն ինչ
շարժողութեան մէջ է — գործաւորն իւր գործին, խանութ-
պանն իւր խանութն է գնում... յայնչից ցոյց միջ ունի

Ելայ խցից դուրս. այս ու այն կողմը մի հարեւանցի ակ-
նարկ գցելով (առեւ թէ ամբողջ կարն քաղաքն իմ սեպհա-
կանութիւնը լինէր), քայլերու ուղղեցի հիւսիսարեւելեան կողմն։
Պնտւեմ եմ նեղուած ք խոտոր մտորմի վազըով. ո՛ր եմ գը-
նում, այդ ինձ հետաքրքրելի չէ, միայն գլուխս կախ գնում
եմ։ Եթէ ինձ նմանին մէկն ինձ հարցնէր, թէ ո՛ր եմ գը-
նում, ես էլ կասէի դու ո՛ր ես գնում։ Եւ յապաջ

Սյր փողոցը բռնելով քաղաքից քաղաք հիւսիսարեւելեան
միջով քայլափի վրայ ելայ. ուստի յայնչից աչք միջ ունի
ցոյց — Ահա քեզ անդառնալայր, այսպեղ քաղաքի ծայրին վան-

դակում փակուած թռչնիկն անգամ, որ օրերով ամիսներով
եւ մինչեւ անգամ տարիներով լուծ լինէր, կասէր. «Թերեւս
բաց թողէք, թեւերս, որ մի ազատ երգեմ»... Եւ միջ ունի
դա Լուր դու, փանաքի արարած, ո՛ր ես տեսել վանդա-
կում փակուած կամ իւր հարազատ հայրենի ծոցից հալածուած
եւ կամ անիծեալ բռնաւորի երիցս անիծեալ ճիրանի տակ
ճնշուածների ազատ կեանքն ու ազատ երգելն... Եւ իող

Եւսմ երկար ատեն ապառաժի ծայրում նստած մի ինչ որ ան-
ըմբռնելի երեւակայութեան մէջ տարուբերվում էի, իսկ աղե-
կոծեալ մտքիցս ինչ ասես, որ չէր անցնում... Երբ դէպի վեր
երկինք էի սեւեւում աչքերս կապտագոյն մթնոլորտում ա-
զատ սաւառնող սրաթռիչ արծիւն էի տեսնում — մտաբերելով
մի անցեալ... այո, մի տենչալի անցեալ, որ մի աղգ եւս այդ
համատարած մթնոլորտում սաւառնող հպարտ արծիւի նման
իւր զօրեղ թեւերը պարզելով սլանում էր, ուր որ կամքն էր.
Իսկ այսօր (այիս, անիծուած այսօր) նրա արագաշարժ բախտի
անիւը ջարդուհիշուր եղած, ամեն կողմից եւ ամեն տեղ թե-
ւերը կաշկանդուած եւ երկաթեայ վանդակում փակուած օրն
ի բուն իւր կորուստն է ողբում... Բու՛ Ամենակարողը Աս-
տուած, արդեօք երբ պիտի շնես այս աղգի, այս որբացած
աղգի ողբը, մի թէ հերիք չէր... Եւսմ յապաջ Եւսմ յապաջ

Յունիսեան արեգակը հրավառ ճառագայթներով բարձ-
րանում էր դէպի կենդրոն. ես ինքն սրածայր քորակի վրայ
նստած՝ զուր չափել ու չափելուց ձանձրանալով, ելայ նո-
րից կորագլուխ քայլերու ուղղեցի դէպի քաղաք։ Դարձեալ մի
ինչ որ ինձ անծանօթ ոտը-մոտը փողոցով գնում եմ, երբ
հասայ քաղաքամէջն, աչքիս ընկաւ մի կաթողիկէ եկեղեցի.
առանց այլեւայլութեան մտնեցայ պորտեցի շուրջը, եւսմ
մենայն հետաքրքրութեամբ սկսայ աչքերս յառած դիտել։
Ո՛հ, պոփալի տեսարան, ահա ինչ եմ տեսնում, մի պա-
հապան զինուորի հրացանի կոթի հարուածը վրիս հասնում

ինձ անծանօթ սպառնալից՝ «Պաշօլ, դուրաք» խօսքի հետ...
 Ինձ այնքան հետաքրքիր չէր մի զինուորի կոշտ վար-
 մունքն եւ նրա լայն բերանից դուրս թափուող սպառնալից
 «Պաշօլ, դուրաք» նշանակութիւնը, որքան ցաւալի էր ար-
 դեօք տեսնել մի եկեղեցի—միքանի զինավառ զինուորներով
 պաշարուած... բառիմաստ սրիցմ յիշատակող յառժամանակ

Արդարեւ այդ եկեղեցու արտաքին շքեղ տեսքն իմ հե-
 տաքըրբութիւնն առ ինքը խիստ գրաւելով, չէի կամենում
 շուտով հեռանալ, քնալ, սակայն ինչ անես, իրաւունքը հօ-
 լինն է—անխրաւ զինուորի հրացանի կոթը կայծակի արագու-
 թեամբ վզիս հասնելով՝ ակամայից ստիպեալ հեռացայ...:

Այս եկեղեցին, ինչպէս յետոյ իմացայ, ճամներկու Առա-
 քեալների անունն էր կրում եւ գտնվում էր քաղաքի հիւսիս-
 արեւելեան կողմը գրեթէ գետափի մօտ, եւ է մեր Բագրա-
 տունեաց Աբաս թագաւորի ձեռով կառուցուած։ Ռուս-թրքա-
 կան պատերազմից առաջ վերջիններն որբացեալ Հայոց ձեռ-
 քից յափշտակելով՝ պատերազմական միջոցի (ձեպխանէ) շտե-
 մարանի էին փոխարկել։ Իսկ այժմ էլ Ռուսաց Ինքնակալի գե-
 րիշխանութեան տակ գտնուելով, Հայերը՝ ճարահատեալ բոլո-
 րովին բերանները սրբած եւ ձեռքերնին լուսացած պրծած են...:
 Ժամանակ է... եւ աշխարհս մի սանդուխտ է... ո՞վ գիտէ...:

Այդ տեղ—Աստուծոյ տան շուրջն եւս մի մխիթարական
 դէպքի չհանդիպելով, լռիկ ու մնջիկ գնացի իմ օթեակ—ժա-
 մակօջների խցիկը։

Ամբողջ երկու օր գեգերելով՝ Կարծում, երրորդ օրն ա-
 ռաւօտեան Գերապատիւ Գրիգորիոս եպիսկոպոս Ազուանեանց,
 ինչպէս ինքն ասած էր, այնպէս էլ մի հակիճ յանձնարարա-
 գիր տալով ինձ՝ ուղղեալ առ Յուսիկ վ. Մովսիսեանին, ճա-
 նապարհ դրաւ։

Թէպէտեւ Գերապատիւ սրբազանը իւր հայրական գուժը
 ամենայն կերպիւ ցոյց տալով՝ ճանապարհ գցեց դէպի Աղէք-

սանդրանով, բայց եւ այնպէս նորին սրբազնութեան այն սառն
 այլեւ արեւարացի խօսքերը՝ թէ եւ չմիածնայ Գէորգեան ձե-
 մարանի գոնեքն ամեն քեզ նմանների համար, բաց չեն լի-
 նում... քանի մտաբերում էի, գլուխս պտոյտ էր գալիս սիրտս
 ձմրվում...:

Ինչ եւ իցէ, գլուխս քարին խփած եմ արդէն... Կա-
 ռապան դօխտուրը ձիւներին մտրակելով՝ արագ-արագ քշում
 էր։ Ինում ենք Կարսի ընդարձակ դաշտային ճանապարհով։
 Յունիս ամսեան—27-րդ օրն էր, տաքութեան էլ ասելիք
 չկար. արեգակն իւր շողշողուն տապեցուցիչ ճառագայթնե-
 րով ցոլցըլում էր ամեն ուրեք. կարծես ամեն ինչ մեռած
 լինէր...։ Նախորդը խոտադէզի տակ մտած՝ բերանը մի թիզ
 բաց խռմիում էր, նախիրներն աստ ու անդ ցիրուցան գլուխ-
 ները մին մինի փորի տակ խրած՝ պոչերով օդում վիտա-
 ցող զեռունների դէմ էին պատերազմում... հովիւր մի հո-
 ղաբլրակի շուաք տեղ քաշուելով, կոպալին յենած մրափում
 էր, ոչխարները քթերնին միմեանց դմակի տակ խրած, եր-
 կար-երկար հեծկտում էին. իսկ անիծեալ այծերն՝ ասես սա-
 տանայի ձագեր լինէին, որոնք կարծես ծաղրի առնելիս լի-
 նէին արեգի հրաբորբոք շոգը, ճանապարհի չորս կողմը տաք
 փոշիների մէջ թաւալվում էին իշուկների նման...:

Կամաց-կամաց արեգակը սկսաւ թեքուել դէպի մուտ եւ
 շոգը մեղմանալ. միքանի ժամ գնալով, արեւն իւր վերջին
 հրաժեշտը տուաւ՝ մայր մտնելով. իսկ համատարած մութը
 իւր սեւ քողի տակ թաքցրեց ամեն ինչ...։ Գիշերային մի խո-
 րին լուութիւն տիրապետած է ամեն ուրեք. ձայն-ձուն չկայ,
 միայն կապտագոյն երկնից երես անհամար աստղեր փայլելով
 են։ Փուրգօնի մէջ ծալապատիկ նստած եւ աչքերս սեւեռած
 դիտում եմ դէպի վեր երկնից երես փայլիլող այն աստղերը,
 այո՛, յափշտակուած դիտում եմ, թէ արդեօք նրանց մէջ ես
 եւս ունիմ աստղիկ մի փայլուն...:

ամ ուսնի վրէժ բռնեցի աստից ցնաքեղա քանակ-քանակ
 մեղքով զմի մեղա / իրայա՛ք Խոր իմացին / քանանքն գրո-
 ցեալն շարդասանա՛ն ևս / իրեման զլոն / աստ ցուցեալն
 ասի մի միլազեմ / ... քի մեկա քնքրելի ևս զքոզ / ան զմի
 քաջ մեռ-միսն / ցեղո մեկա է ծառայաղիա մոխրոյ մի
 Լեռնայա՛ն զմիտա քանա՛նս անցն բնեղն մկապարտի մրով
 ծառանս սցեղա ամ ծառամ իկապալա՛ն քնն իմեղքով / մի
 քրդատա մկա քոյկա՛ն անցն բնեղն զմի վրէժ ևն Լառն
 ամ քնն բնաղն ցոքալ էն / ևն Լառն / ծառկառնիա / զլոն
 ... մկա՛ն մի իկապալ ևն

Տեսնելով, որ նա ոչ ինձ թոյլ տուող է հայր սուրբին մօտ գնալու եւ ոչ էլ բաւարարութիւն տուող իմ հարցման, ինչ պէտք է արած, յանձնարարագիրս իրեն տալով՝ ասացի. — Խնդրեմ, եթէ կարելի է այս փոքրիկ նամակը գոնէ բարեհաճիք յանձնելու արժանապատիւ հօրը...

Յանձնարարագիրս մի կերպ մտաւ ներս, բայց չգիտեմ թէ պատասխանն եւս պիտի ելնէր, թէ ոչ. մի քառորդ ժամու չափ էր, որ դռան առաջ ոտի վրայ կանգնած անիրաւ սպասաւորին հետ ջուր էի ծեծում...: Անցաւ մի կէս ժամ եւս, տեսայ, որ ներսից դուրս պրծաւ մի տեսակ գոչելով.

«Գնա, եւ չորս-հինգ ժամից յետոյ արի, այժմ հայր սուրբը ուրիշ գործերով է զբաղուած — ժամանակ չունի դատարկ բաների հետեւից ընկնելու»...:

Ինչ կարող էի ասել, էլի շնորհակալութիւն, որ բարեհաճել է չորս-հինգ ժամից յետոյ ի նկատի առնել...: Ուստի փոքր ինչ ժամանակ անցկացնելու համար, առանց պանդոկ գնալու որ փասէ-փռաէս մի ապահով տեղ դնեմ, քայլերս ուղիւնցի քաղաքի արեւմտեան կողմը եւ դուրս ելայ մի շարք բլրակների վրայ:—Այս բլրակները քաղաքի արեւմտեան կողմը բլրակների վրայ:—Այս բլրակները քաղաքի արեւմտեան կողմը հիւսիսից դէպի հարաւ է ձգուած, գրեթէ մի քառորդ ժամ երկարութեամբ եւ է տեղական քրիստոնեաների հանգստարանը: Յիշեալ բլրակները, որ մի աւազուտ կազմակերպութիւն ունին, որոնց մակերեւոյթն ամեն ուղղութեամբ ծածկուած էր ճարտարապետական քանդակագործութեամբ զարդարուած գերեզմանաքարերով, հոյակապ կոթողներով, գեղեցիկներու մատուռներով ու բազմատեսակ արձանագրութիւններով: Նմանապէս եւ այդ բլրակների վրայ, որտեղից մարդուս աչաց առաջ բացվում է ամեն կողմից խայտառամուկ տեսարաններ:

Բաւականին յիշեալ բլրակների վրայ ման գալուց յետոյ, որ արդէն ժամանակն էլ անց էր կացել, վերադարձայ քաղաք եւ գնացի ուղիակի արժանապատիւ հայր Յոսիփի վ. Մովսէսեանի մօտ, թէ տեսնեմ այժմ ժամանակ ունի բացի մեծ գործերից փոքրիկներին էլ ուշք դարձնելու...:

Փառք քեզ Աստուած, այս անգամին ծառան այնտեղ չէր. դռան հնչակը քաշեցի, մէկ էլ տեսայ՝ արժանապատիւ հայրն առանձնասենեակի դռնից դուրս ելաւ իւր սեւուկ միջուրէն

երկու ձեռքերի մէջ առած՝ չոյելով. «Հը՛, ինչ է՛, ինչ գեպ, ուղղւա՛մ եւ ո՛վ ես դու»...:

— Զեր արժանապատուութեան կենդանութիւնն, ես մի տղայ եմ տաճկաստանցի եւ ձեր արքութիւնից այն եմ խընդրում, ինչ որ առաւօտեան տղածնամակումս յիշած է Գեորգապոլիս Աղուանեացը: յետոյ յիշատիւ սէրսով մոզմով

«Այն ճամակը քոն է՛ հա՛»...: Եւ քաջ սղմցաւ պաճուճ

— Այո՛: Եւ զնոց ցցմով խառնած շմամտաւոյ զխառ

«Հըմ, նրանով ինչ ես ուղղւա՛մ իմացնել. խօս՛ էջմիածնայ ճանապարհը տեսնում ես (ձեռքի շարժումով ցոյց տալով դէպի արեւելեան կողմը)»...: Եւ մնաւ յիշատիւ ճաղցողով

Էլ ինձ ինչ էր մնացել անելիք կամ ասելիք, բացի առերես մի շնորհակալութիւն յայտնելուց եւ Ս. էջմիածնայ ինձ անձանօթ ճանապարհի տուտը բռնելուց:

Գնացի պանդոկ՝ ֆուրգօնի միջից՝ փասէ-փռաէս վեր առնելով՝ ընկայ ուղի նոյն օրը — կիւրակէ երեկոյեան մթնակոխին, որ արդէն ամեն ուրեք պատած էր մութը: Գնում եմ միայնակ մի ճանապարհ ձեռք առած, սակայն չգիտեմ, թէ այդ ճանապարհն ինձ ուր է տանում: Երբեմն-երբեմն լսում եմ չորս կողմից ձայներ. «Եղբայր, բարեկամ՝ այ մարդ, դուն ո՛վ ես, որ այսպէս անժամանակ, գլուխդ կախ ձգած գնում ես մենակ, ո՛ր ես գնում»...:

Սակայն ես գնում էի առանց ուշադրութիւն դարձնելու պահօրիս հասնող այն «եղբայր, բարեկամ» ձայներին:

Երկնից երես թէեւ լուսին չկար, այնու ամենայնիւ գիշերային աստղերն ամառնային՝ մի-մի լուսին էին, որոնց առաջնորդութեամբ բաւական զնալուց յետոյ, քաղաքից — Աղէքսանդրապոլից գրեթէ երկու-երեք ժամուայ չափ հեռացել էի, ինչպէս եղաւ, չիմացայ, ճանապարհը կորցնելով մութ լորուեցայ խոպան արտերի մէջ, եւ բաւականին սոսառ պէն կողմն ընկնելով, տեսայ, որ չափի կարենամ գտնել ճանա-

պարհը, մի խառնադէղի տակ քաշուելով՝ նստայ, ուր եւ քունս տարել քնել եմ:

Կարծեմ չեմ սիրալիլ, եթէ ասեմ, որ պանդխտական կեանքովս մի այնպիսի խաղաղ չէի քնած, ինչպէս այդ բացօթեայ դաշտում խոտադէղի տակ:

Գիշերն ինչպէս էր սահել գնացել, բնաւ չեմ իմացել, քնաթաթախ աչքերս բաց անելով՝ տեսայ, որ առաւօտեան արեգակի լուսաճաճանչ ճառագայթները բարձր լեռանց կատարներէ վրայ շողշողում են, ելայ, երեսս՝ խաչակնքելով՝ գիշերուայ անյայտացած ճանապարհն որոնել սկսայ: Մի քիչ ուր կորցրած այծի նման դէս ու գէն ընկնելուց յետոյ գտայ եւ վերստին ձեռք առի շարունակել:

Պարկա ուսին գցած եւ ցուպը ձեռիս բռնած գնում եմ մենակ, բայց կարծես թէ բնազդական մի խորհրդաւոր ձայն՝ մերթ ընդ մերթ հասնելով ականջիս՝ հնչուելիս լինէր. «Ո՛ր այդպէս նիգէհ պանդուխտ — գլխակոր լուսկ-մնջիկ ի՛նչ է քո հայցած — չգտածը, բնութիւնն իւր հրաշալիքներով զուգուած ու զարդարուած՝ իբրեւ պճնեալ մի նորահարս, ուրախ-զուարթ ժպտում է, միայն քո սրտիկն հո՞ թախի՞ծ, դէմքդ ինչո՞ւ պիտի կնճռոտ լինի: Ի՞նչ սրտիկդ պանդուխտ, Սրագած սարի դուռըդ թէ անցնիս այդպէս տխուր, ուր որ երթաս, բախտիդ դուռը պիտի լինի փակուած»...:

Թէ խորհրդաւոր էր այդ ձայնն, իմ պատասխանը պիտի լինէր այս. — Իմ սիրտն այն ժամանակ կրիլի բայ, երբ ալեգարդ Մասիսն իւր գիտութեան սղբերի ակը բացած՝ իմ անյագ ծարաւը յագեցնելով՝ զիս իւր նուիրական ստորոտում հիւր ընդունի...:

Սրեգակը բարձրացել էր դէպի կենդրոն, եւ շոգը սաստիկ երբեմն-երբեմն լսվում էին խուլ ժխոր, խաժամուժ տզտոզոներ գոլորշիապատ մթնոլորտում:

Այդ օրն էլ այդպէս մերթ տզտոզոների, երեւակայական

ձայների մոտիկ տալով եւ մերթ փոշխախտուն քրտինքը՝ ճովտիցս նրբելով եւ միեւնոյն ժամանակ շարունակելով իմ ճանապարհն առանց մի տեղ փոքր ինչ հանգիստ շունչ քաշելու, երեկոյեան հասայ մի հայագիւղ, չեմ յիշում անունն ինչէր, այդտեղ գիշերելով, հետեւեալ առաւօտեան վաղ վերստին ձեռք առի իմ ոլոր-մոլոր ուղին, նորից միայնակ, նորից պարկա ուսիս, ցուպը ձեռիս...:

Այսպէս մերթ անցուղարձ անողներից հարցնելով իմ երթալու ճանապարհը եւ մերթ մոլորուելով՝ երեկոյեան մի կերպ ես ինձ առաջնորդելով՝ հասայ Աշտարակ:

Ահա ծերունի Մանեայ Սարը սպիտակ սաւանով փաթած գագաթը՝ սեւ-սեւ ամպերում թաքցնելով, մերթ խրոխտ եւ մերթ տխուր-տխուր աչքերը՝ սեւեռում է չորս կողմը...:

Ս. Խ, Մասիս, Մասիս, ես մտամոլորս արժանի եղայք պատկանելի երեսը գէթ հեռուից տեսնելու... արդեօք քանի ես ինձ բախտաւոր պիտի համարիմ, երբ քո գիտութեան աղբիւրի ակից եւս մի կաթիլ ջուր խմելու արժանի լինիմ...:

Երբ Աշտարակ գիւղը հասայ, երեկոյեան փամփ օվթն անց էր. անձանօթ տեղ եւ անժամանակ, ուր պէտք է երթալ. մի պատի տակ քաշուելով՝ պարկա ուսիցս վար դրի: Սիրտս թփթփում է, աչքերիցս արտասուք հոսում — ուրախութեան եւ տրտմութեան, անհանգիստ անդադար ման եմ գալիս պատի տակ, մոիցս անցնելով. — Սրգեօք պիտի լուսանայ այս գիշեր, էգուց ես բոլոր անցած գնացած տարաբախտութիւնները մոռացութեան նանդնոյ մէջ պիտի գործեմ — հանելով ցանկացած նպատակիս...:

Երկար ատեն ման գալուց դադրելով նստայ պատի տակ եւ ինձ ու ինձ առաջարկութիւններ էի անում, մէկ էլ տեսայ մինը դէպի ինձ մօտենալով՝ հարցրեց. «Ախբեր, գու ո՞վ ես, այստեղ — պատի տակ ի՛նչ ես շինում»:

— Ոչինչ, ես մի պանդուխտ անցորդ եմ, այս գիշեր այս-

տեղ մնալով՝ առաւօտեան պիտի երթամ Ս. Էջմիածին։...
...նա իմ այս համառօտ պատմութիւնը լսելով՝ թեւեք
բռնելով ամառ։ «Համեցէք, այդ գիշերը կարող եւս մեզ մօտ
հիւր լինել»։ Իսկ ես — շատ շնորհակալ եմ պսելով՝ հետեւեցի
եւ որքան քստաւարդին հիւրասիրութեամբ, առաւօտեան արեւա-
գայլին ճանապարհ ընկալ դէպի Բիւրական, երբ լսեցի, որ
Վեհափառը Բիւրական ամարանոցումն է։ Եւ յետոյ այս
երբ հասցեւ Բիւրական՝ Ամարանոց չմտած, մի ծառի տակ
նստելով՝ այս հետեւեալ խնդրագիրը գրեցի.

Վ Ե Վ Փ Ս Ո Ւ Տ Ե Ր

Սոյն գրոյս միջոցաւ կրփութամ դիմել յոտա Զերդ Վե-
հափառութեան եւ գթութեան, վստահ լինելով, որ ըստ ար-
ժանոյն պիտի բարեհաճիք խորհիլ խնդրուածոյս վրայ, զոր
կրմատուցանեմ։

Վեհափառ Տէր, նուաստս գորով Եօզղաթցի, ուսման ան-
շիջանքի հրով կիզուած ու տոչորուած, բաւական ժամա-
նակից ի վեր կրդեգերիմ անդատական իմ փափագին մի
կերպ հասնելու համար, բայց զճւր... ուր դիմեցի եւ կրդի-
մեմ՝ բախտիս դուռը փակուած գտնելով հազիւ-հազ մի կի-
սակատար հայերէն, տաճկերէն եւ մի հասարակ ընթերցա-
նութիւն գաղղիերէն ուսանիլ կարողացայ։

Արդ վերջին շունչս սպառեալ՝ մերթ քաղց եւ մերթ ծա-
րաւի, հետիոտն ամիսներով երկար ճանապարհորդութիւն առ
ողնջ համարած՝ մտադիր եղայ գալ եւ դիմել Զերդ Հայրա-
խնամ Վեհափառութեանը յոտը։

Վեհափառ Տէր, վերջնական յոյսս եւ ապագայիս լոյսը
Դուք լինելով, երես անկեալ կը հայցեմ, որ բարեհաճիք ան-
արժանս իւր մշտաբորբոք փափաքից չզրկելով՝ Սեծանուն ձե-
մարանիդ ուսանողաց կարգը դասելու շնորհն անել։

Մնամ որդեական ակնածութեամբ դէպի Զերդ Հե՛ն Ա Փ Ս Ո Ւ թիւն։

խոնարհ ծառայ Մանուկ Երեմիայի Գալուստացի

1882 թ. Յունիս 30 Ի Բիւրական

Երբ խնդիրը վերջացրի, արդէն կէսօր էր եղել, վեր
կացայ երեսս խաչակնքելով՝ ուղղակի գնացի ամարանոցի դուռը
բախդեցի թէ չէ, մինը վաղ տալով եկաւ, քանց արագ եւս մի
քանի անկապ հարցմանց հետ չմոռացաւ նաեւ կրկնելու երեք-
կնել. «Գլխարկդ վար ան, գլխարկդ վար ան, Վեհափառը
ամարանոցի առաջ ման է գալիս»...։ Եւ յետոյ լսեցի

Պիլսարկա դարձնելով՝ դռնից ներս մտայ եւ արդա-
րեւ տեսայ, որ Վեհափառը իւր վեհարանի շուքի տակ գթու-
նելով ման է գալիս. միջանիւ քայլ հեռու պարկս ուսիցս եւ
ցուպը ձեռիցս վար — գետնիը ղնելով՝ խնդրագիրս ծոյա-
ջեպիցս հանեցի եւ այն է պիտի ներկայանայի Նորին Վեհ-
ափառութեան, մին էլ ինչ տեսնեմ, որտեղից միտեմ վեղարա-
ւորի առաջս կտրելն ու խնդրագիրս ձեռիցս առնելը մին եղաւ։
Մտքիցս չանցած մի այդպիսի անսպասելի դէպք՝ Նորին
Վեհափառութեան ներկայութեամբ կատարուելով, ինձ յան-
չափ զարմացրեց, որ հաստատ չէի իմանում ճիշտ իրողու-
թիւն կամ պատահական երեւակայութիւն լինելը...։

Այո, իրողութիւն լինելով՝ իրողութիւն էր կատարուած,
սակայն ես բոլորովին մոռ մնացած, հաւատ չընծայելով աչ-
քերիս — իբր պատահական երեւակայութիւն, կեցած տեղս ար-
ձանացած՝ դեռ ձեռիս մին գրպանս եւ մին ծոցս էի տա-
նում, իբրեւ թէ խնդրագրովս նոր պիտի դիմեմ Նորին Վե-
հափառութեան...։

Ահա այն սեւ վեղարաւորի գուռը ձայնը վեհարանի դռան
առաջի օանդիտի վերին ծայրից ականքիս հասաւ։

«Այ յիմար, մինչեւ երբ արձանի նման Նորին Վեհափա-
ռի դիմաց կենաս, արի այս կողմը ծառաների մօտ»...։

Ի հարկէ իմ իոյր բախտին պիտի հնազանդէի յետոյետ
գնալով պարկս ու ցուպս գետնիցը վեր առնելով գնացի
ուր որ հրամայուած էր։

Մէկ երկու, երեք եւ վերջապէս մինչեւ երեկոյեան ա-

բեզակի մայր մանկը՝ ջուր կտրեցան աչքերս վեհարանի դռան
բացուելն ու փակուելը դիտելով — խնդրագրիս պատասխանին
պատասխանեմ... ձայն-ձուռն չկայ... բայց եւ այնպէս մի ինչ որ
խուճ փափաքեմ իմ ջորս կողմը ման եկող խմբակի մէջ պտոյտ
էր գալիս...։

Իմացայ, իմացայ... Մանկունի եպիսկոպոսն է եղել նա,
որ քաջ ասպետի նման առանց կտրելով խնդրագիրս ձեռքիցս
առաւ...։

Այդ օրուայ արեգակը վաղ մայր մտնելով տարաւ իւր
հետ իմ ապագայ յոյսի գրեթէ մասը...։

Արեգը մայր մտած՝ մութն արդէն ամեն ուրեք պատած
էր... ձեռքերս խալսերուկ արած կրծքիս վրայ, ման էի գալիս
ծառերի տակ...։

Սահել գնացել էին րոպեր եւ Ժամեր... պատահմամբ թէ
գիտմամբ, չժիծաղիք աղնիւ ընթերցողք կռնակս ծառին տուած
կռճ եմ եկել նստիլ...։ Ինչ խաբուսիկ երազներ ասես, որ
այդ գիշեր իմ գլխումս պտոյտ չեն եկած...։ Ինչ բախտաւոր
ապագայի դռներ ասես, որ իմ առաջ չեն բացուել...։ Մի
խօսքով, ցննկացած ինչ էլ շատ ու շատ առաւել...։

Բայց աւանդ, դեռ քնակարօտ աչքերս չբացած, այն ա-
մեն անրջական երեւակայութեամբ յառաջ եկած յոյսերն ա-
նրեւութեամբ, թողնելով ինձ խաբուսիկ երեւակայութեան
դատարկ — ջարդուփշուր գաւաթն՝ իմ անյագ ծառաւոր յագե-
ցնելու հաշիւով...։

Ինչպէս ասացի, ման եկած ժամանակս՝ ծառի տակ կռճ
եկել մնացել եմ մինչ առաւօտեան յուսաբացին...։ Թէեւ բակում
մի վրանի տակ տեղ ցոյց տուել էին քնելու...։ Երբ աչքերս բաց
արի, ինչ տեսնեմ, արեգակը հորիզոնից բարձրանում էր,
թռչնիկները գլխավերեւ եւ թէ ինձ շրջապատող ծառերի
ոստերի վրայ թռչկոտելով ճվճվում էին...։ Ելայ կռճ եկած
տեղիցս, գաղտնագողի նման երեսս մի թեթեւ վերադրով լուս-

նալով նորից սկսայ ման գալ ծառերի տակ եւ աչքերս յա-
ռել դէպի վեհարանի դռուն...։

Եթէ գործ չունիս, հա ման եկ, հա սպասէ մինչեւ այն
ժամանակ, երբ ման գալով ծնկներդ թռւածան եւ սպասե-
լով աչքերդ ջուր կտրուեն...։

Այդ օրն եւս կամաց-կամաց պատրաստվում էր իւր վեր-
ջին հրաժեշտը տալու...։ Ինձ ուրիշ միջոց չէր մնացել, եթէ
ոչ կրկին գիմել...։ մի գուցէ մտահան են արել...։

Մի խուլ անկիւն քաշուելով, նոյն իմաստով — ինչպէս առա-
ջին, մի ուրիշ խնդրագիր եւս գրեցի եւ առանց այլեւայլու-
թեան, գնացի նորին Վեհափառութեան առաջ կանգնելով
ներկայացրի խնդիրս, որ դարձեալ զբօսնելով ման էր գալիս
վեհարանի շուրջ՝ ծառերի շուրջով...։

Երբ դիմեցի նորին Օծութեան ոտը, այնպէս էի կար-
ծում, թէ իմ փափագին հասայ եւ ապագայ յոյսս պիտի իրա-
գործուի...։ Այլ աւանդ, որքան մեծ եղաւ իմ ապաշաւի
զարմանքն, երբ ամեն մտային երեւակայութիւնները յօդս ցըն-
դուելով՝ այս կծու եւ բարոյապէս սպանող՝ «Ի՞նչ ես ուզում
եւ ի՞նչ ես գլխացաւանք պատճառում ինձ» խօսքերով պը-
սակուեցաւ իմ յոյսն...։

Կարծես դեռ չէր իմացել, թէ ինչ եմ ուզում...։

Արդէն կէս օրն անցած եւ արեգակը հակուած էր դէ-
պի մուտ. ամեն կողմից յոյսս կտրած մուլ մնացել էի,
չգիտէի, թէ ինչ պիտի անեմ...։ մին էլ տեսայ, որ Մանկու-
նին ձեռին մի նամակ բռնած՝ վեհարանի դռնից դուրս ել-
նելով կանչեց. «Այ տղայ, արի այստեղ»...։

Գնացի գլուխ տալով կանգնեցի դիմացը մի քանի քայլ հե-
ռու...։ Իսկ նա մի սառն հայեացք գցելով վրաս, ասաւ. «Առ այս
նամակն եւ գնա Էջմիածին, բայց այնտեղ եւս այստեղի նման
անպիտանութիւն չանես...։ Ինչ գործի որ դնեն, պէտք է կու-

լուսթեամբ անցնիմ, թէեւ քաջ գիտեմ, որ անաչառ ճշմարտութիւնն այդ չի ընդունում, բայց ներկայ ժամանակումն նա եւս ի նկատի է ունենում արտաքին փայլն—ազնուական քաղաքացին եւ ռամիկ տրեխաւոր գիւղացին...:

Ե՛հ, վերջապէս այդ գիշեր եւս լուսացաւ... վերջապէս լուսացաւ...:

Իրեւմիմ բախտը, մի կերպ այդ գիշերուան էլ ճանապարհ գցելով, առաւօտեան ժամերգութիւնը վերջանալուց յետոյ գնացի հայր Աւետիգի մօտ եւ նա զիս տեսնելուն պէս մի ձեւական ժպիտով գարձաւ դէպի ինձ. «Հա, լաւ որ եկել ես. քեզ համար արգէն մի գործ որոշած եմ, մնում է ամենայն հաւատարմութեամբ եւ կոյր—հլաւ հնազանդութեամբ կատարելն»...:

Վերայիշեալ խօսքերն ինձ մի քիչ տարօրինակ թուելով հարցրի. — Հայր սուրբ, ներեցէք համարձակութեանս, արդեօք չի՞ կարելի իմանալ այդ ի՞նչ տեսակ գործ է, որ նուազաւորս ամենայն հաւատարմութիւն եւ կոյր—հլաւ հնազանդութիւն է պահանջում:

Իմացս հարցմանը—ասեմ յանդգնութեանս, հայր Աւետիգէս մի վշտացած պատասխանեց. «Քեզ այժմ հարկ չկայ իմանալու, երբոր կերթան արհեստը, ուր հրամայած է, քեզ ցոյց կրտան, թէ քո գործն ինչ է, իմացմար: Արի՛, այ տղայ, սրան տար ձեմարանի աւագ վերականցուի (ծառանների) մօտ, եւ նրա հետ խօսած եմ դրա մասին»...:

Երբ ձեմարանի անուն լսեցի, դողդոջուն ծնկներս ոյժ պատգանկ եւ առջորդած սրտումս կարծես մի գոլ բաժնի սկսաւ շարժուիլ... եւ ես սնապառ որի յետին ընկած գնում եմ, սակայն ինչպէս՝ երեսս խաչակնքելով եւ մի տեսակ ծիծաղելով:

Գնացիմք, մտանք ներքին յարկը—սեղանապուռն ձեմարանական աշակերտների. տղասաւորը, սեղանի վրայ ծառայողների վերականցուի մօտ տանելով ասաւ. «Հայր Աւետիգ, սրան ձեզ մօտ ուղարկեց, որ մի գործի գնէք»...:

Վերականցուն, որ ղեալուած էր ծառանների հետ սեղան պատրաստելով ձեմարանական աշակերտներին, մի թեթեւակնարկ գցելով իմ վրայ, հետո եկող սարսաւորին դարձաւ. «Լա, արդէն նրա գործը ինքը հայր սուրբը որոշած է»...:

Ճաշի ժամանակ էր—ձեմարանական աշակերտներն եկան, բոլորուելով սեղանի շուրջը՝ նստան. ես որ այդ պահուն իբրեւ մի արձան, քսմակս պատին կռթնած կեցած էի. լուսիւնն եւ ինձ հարցեր էի առաջարկում. Արդեօք ես որոնց հետ պիտի ընկերանամ, արդեօք ես քանի տաղուց յետոյ պիտի աւարտեմ իմ ուսումն:

Մինչդեռ այս մտային երեւակայութեամբ միացած աշակերտներին հետ, դասարան էի մտնում, վերականցուն ինձ մօտենալով՝ հրամայողական ձեւով ասաւ. «Արի, բռնական է քանակը՝ պատին տուած կենաս. թեւերդ վեր քաշի՛ր եւ սկսի՛ր այդ դպար, պատառաքաղ (չանկալ) եւ դանակները սրբել»...:

Երկնից երեք փթած խնձոր ընկաւ, մինն՝ ամբողջն անցեալիս, մինն՝ տխուր ներկայիս եւ մինն էլ ողբալի ազատ գայիս...:

Տես, ի՞նչ բախտաւորութիւն. օրերով, ամիսներով, գիշեր անքուն, ցերեկ արեւակէզ դու քեզ քաշ գործ, ուսման անյազ ծարսաղ յագեցնելու համար վաղը երջիւածին Պէդրգեան ձեմարանն լուսոյ եւ գիտութեան տաճարն... եւ ի վերջոյ՝ գլուխդ կախ գցելով, (սրբէ, մաքրէ դգոյ, պատառաքաղ ու դանակներ...:

Անցեալ երեւակայած յոյսերս, բոլորը, բոլորն էլ իբրեւ անըջական երազներ՝ անհետացան, գնացին. այժմ պէտք է իրական գործի ձեռք դարձել, կոյր բախտին հնազանդել...:

Մի օր կեցայ, շարունակելով իմ գործը դգոյ, պատառաքաղ եւ դանակ սրբել—մաքրել...: Սակայն արի մի անգամ

հարցրու թէ, քէ ֆ. Գ. ինչպէս է: ձեմարանական աշակերտները բախի աւալայտակի երկարութեամբ զըռնելով՝ ման են գալիս, խօսելով աւան եւ առօրեայ անցքերի վրայ... Իմ մէջ մի տեսակ նախանձ է սկսում եւ գալ, անձնասիրութիւնս բորբոքուել եւ ես նմանապէս ման եմ գալիս — ցնորուածի նման գոչելով: — Ես քնչաւ չպիտի ման գամ ինչաւ իմ առաջ բաց չպիտի լինին ձեմարանի դռներն... Ինչ ձանձրացնեմ ձեզ, ազնիւ ընթերցողներ, երկու օր կեցայ, այս կողմը վազ տուի, այն կողմն ընկայ, տեսայ որ մի ճար չկայ — բացի դգալ, պատառաքաղ եւ դանակ սրբել ու մաքրելուց, ուստի հետեւեալ առսօտեան վեր կացայ, դեռ երեսո չխաչակնքած, թքեցի բախտիս վրայ, անթեցի այն օրն որ բռնէն, որ ես թողի ծնող ու հայրենիք եւ ինձ պանդխտութեան գիրկը նետեցի, պանդխտութիւնն ո՞ւմ տուն է ջինել, որ իմ տունս ջինէր... վայ, հազար վայ նրան, ով որ լաւ ապագայ, լաւ ապրուստ ունենալու յոյսով՝ պանդխտութեան է դիմում... Հայրենիքի մէջ իւր սեպհական տան մի կտոր ցամակ ու տըր հացն աւելի բաւ է, քանց օտարութեան մէջ՝ եթէ յաջողուի էլ, տաճնաւոր խորտիկներով վայելած ճոխ սեղանը, Պանդխտութիւն թէ տնաքանդութիւն, ողջ մէկ է... ցաւօր արտի տեսայ, որ ես իմ տունս քանգել էի իմ ձեռքով... Ինչ եւ իցէ. Ս. Եջմիածնից եւս ընկող ճանապարհ գէպի Երեւան — գործնական աշխարհին ձեռք զարնելու... Այդ տեղ միքանի օր անդաստական դեգերելուց յետոյ, Ս. Բէգնազարեանցի (այժմ քահ.) շնորհիւ, որի ցոյց տուած բարերարութիւնն ինձ համար անմոռանալի են, գործի մտայ Վասակ Պապաջանեանցի տպարան: Ռէպի ուսումն ունեցած սէրս թէեւ շիջած չէր եւ չէ, բայց գրեթէ բախտի բերմունքին — գործաւոր մշակ եմ, պէտք է աշխատեմ օրն ի բուն օրական հացս հոյթայութեամբ... Եւ այդպէս իմ բախտի, թէ անճարակութեանս վրայ, այդ թող ողբամ ընթերցողը գատէ...

Պէտք է թքնել իմ բախտի, թէ անճարակութեանս վրայ, այդ թող ողբամ ընթերցողը գատէ... Վասակ Պապաջանեանցի տպարանը մտայ իբրեւ գործաւոր գրաշար, իբրեւ մրազարկ, խոհարար, քրկեր, իբրեւ ձիապահ ու հաւապահ... Ինչքան պաշտօն, որքան բախտաւորութիւն... Զիշտը որ խոստովանիմ, թէեւ ես գիւղացի եմ, բայց քաղաքացու այդքան պաշտօն վարելու շնորհք չունէի, մանաւանդ քրկրութիւնն իմ դեհէն տարաւ... Երեւանի տան ծառաները (ի հարկէ բացառութիւններ կան ու կան) իբրեւ փողով գնուած ստրուկներ, ամեն ժամանակ, նամանաւոր ձեռնաւոր բուր ու փոթորկին հարկադրուած են ահագին կոտոր շալակել եւ մի քառորդ ժամ հեռու տեղերից առաւել քարգել տակից քուր հանել ու կրել. եւ եթէ պատահի որ ոտդ սայթաքի օտաքի վրայ, վայր ընկնիս կուժը կտորուի, պէտք է վճարես փողը. հոգ չէ, որ քո թեւը կամ ոտն էլ վնասուել է. դա նշանակութիւն չունի, դու գէտ է (ծառայ) ես... Զորիմա մոյթնապարս ձգով երթամ մի այլ տեղ բախտ գործնելու, այստեղ էլ չեղաւ, ասի ինքս ինձ... Կարելի է, ազնիւ ընթերցողը, գուք մի կուշտ ծիծաղիք իմ այս վարմունքի վրայ, բայց տապեք խնդրեմ, միթէ արդարութիւնն այդ է պահանջում, որ եթէ երկար ամիսներ, գրաշար, մրազարկ, խոհարար, քրկեր, ձիապահ, հաւապահ, եւ վերջապէս ամեն բան, ամենական վարձք լինի երկու միթ, Բնիտ, դու անպիտան, կաց այստեղ — Երեւան, ես երթամ Թիֆլիզ — Վրաստանի նախկին մայրաքաղաքը, եւ մի նորն ու լաւը ձգրեմ... Երբ Երեւանից դուրս եկայ դէպի Թիֆլիզ գալու, ժամանակը ձմեռ էր, բնութիւնն ինքն ըստ ինքեան շատ տխուր էր եւ հետեւաբար մի տխուր տեսարան էր ներկայացնում:

ողջ երկինքը թխպոտ ամպերով, երկիրը մի լայնածառով սիպ-
տակ սաւանով ծածկուած, ամեն ինչ, կարծես բնատուր վա-
յելքներից խալառ զրկուած լինէր:— Մառերը՝ տերեւաթափ,
կարկաջահոս առուակները՝ լռած — սառած, երգիչ թռչնոց քաղ-
ցրիկ դայլայլիկներն էլ չէին լսուում — դադարած էին երգելուց:
միտլ բանիւ կենդանի մեռածների մի ամպութիւն...: Իսկ ես
եւս բնութեան օրէնքին ենթարկուած, առանց ձէն ծպտուն
հանելու, առանց աչքերս մի անգամ դէս ու դէն սեւեռելու,
միայն գիշերն իջեւաններում մնալով եւ ցերեկները ֆուրգո-
սում հասայ թիֆլիզ:
1883 թ. փետրուար ամսին երբ ոտս դրի թիֆլիզ, ա-
ռանց երկար մտածել ու խորհելու՝ ինձ ու ինձ ասացի. —
Շնոր լաւ արի, որ այն անպէտք բախտը տղմում խորած
թույլ... այստեղ՝ նախկին Վրաստանի ճոխ մայրաքաղաքում մի
այլ լաւագոյնը շուտով կը ծարեմ...:
Անցան մի քանի օրեր եւ մի ամբողջ շաբաթ, հին բախտը
ձեռնիցս խոյս տուած, նորի նշոյլ անգամ չկայ. մի ներքին ան-
փորձ հպարտութիւն՝ անփորձ ետականութեան հետ միացած,
ինձ օրային շքեղ ապարանքներում էին ման ածում: Մինչդեռ
իրօք յետին խրճիթի դուռն էլ դեռ փակ էր իմ առաջ...:
Ուր եւ որ կողմը դիմում էի եւ գործ խնդրում, երբեմ-
նակի ականջիս հասնում էին՝ գրպանը ծակ խաչաքող եւ այն
համեմեալ ածականներ...:
Ա. Մ. անիծեալ սրտնած բախտ, մինչեւ երբ խոյս տաւ ին-
ձանից, գործ եմ խնդրում, եւ ոչ ողորմութիւն...:
Յուսկ ուրեմն, ինձ յաջողեցաւ մտնել մի տպարան: Մէկ,
երկու, երեք եւ այլն շաբաթներ անցան. աշխատում եմ՝ գրա-
շարութեամբ՝ ձեռքիցս եկածին, կարողութեանս ներածին
չափ...:
Երեկայ է. հանգստութեան ժամանակ է. իւրաքանչիւր
բանուոր գրաշար գործը թողած, ձեռքերը լուսնալով, գնում

տուն հանգստութեան, որ իւր խոնջացած անդամները կաղ-
զուրի, եւ վաղը կրկին նոյն չարքաշ եւ անբաւարար վա-
տակով գործը շարունակէ. իսկ բախտախնդիրս տուն չունիմ,
եւ ինչպէս եւ ուր հանգստանամ՝ վաղուան չարքաշութեան
համար...:
Ա. հա եւ իմ նոր բախտս Օրն ի բուն ոտի վրայ պարա-
պիր գրաշարութեամբ, ինչ որ ձեռնիցդ կը գայ եւ կարողու-
թիւնդ կը ներէ՝ մի խնայի, իսկ երեկոյեան — հանգստութեան
ժամանակն էլ առ աւելն ու աւելէ, մաքրէ տպարանի բուն
ու պուճախը...: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ պանգոստ ես, նիւթա-
կանապէս խեղճ, մանուսնդ վիզ ես ծռել, գործարանատիրոջ
(խաղէյինի) ոտն ընկել գործ ես խնդրել, եւ նա քեզ վրայ
մեղքանալով՝ 8 — 12 մանէթ ամսական ռոճիկ է տալիս: Իրա-
ւունք չունիս ձայն ու ծպտուն հանելու, մինչեւ անգամ եթէ
երեսիդ ապտակ էլ լափելու լինի...:
Ինչպէս 1886 թ. փետրուար 23-րդ կիւրակէ օրն իմ
միքանի մանէթ փողը մի տպարանատէրից խնդրելու ժա-
մանակ երբ համարձակուեցայ՝ «հաշիւն այգպէս չէ» ասելու,
երեսիս ապտակ խիելով աւելացրեց. «Ապա՞ս ու բողջած ջնե՞ր,
վզերնիդ ծուռ գալիս էք այստեղ եւ մենք մեղքանում ենք
եւ պահում ենք... վերջ ի վերջոյ համարձակվում էք մեզ
դէմ խօսելու...: Ա. Մ. ապերախաներ»...:
Եթէ ասէ, թէ ով է ականատես, կասեմ վերեւն միայն
Աստուած, իսկ ներքեւ՝ գրասենեակում — կանտորում դու ես:
«Ի՞նչ անպիտան ես երեւում — տպարանից բան է կորչում,
ոչ ոք այդ տեսակ բան չի անիլ, բացի քեզանից, որ գիշեր ցե-
րեկ այստեղ վեր ես ընկած» (ասես թէ անդամալոյճ եմ):
«Ի՞նչ, վերջապէս կասկածելի մէկն ես երեւում... այս
ինչ բանը ջարդուել է, նորէն քո արածն է»...:
Լաւ, եթէ մի բան կորչի, գողն ես եմ... բացի ինձանից
ոչ ոք այդ տեսակ բան չի համարձակուիլ անելու, ապա ինձանից

որ գողացան բերանիցս կարած կուլէի-կուլէի հաւարածս 65
մանէթը, (կարծեմ բարեհոգի խաղէյինիս համար էլ գժուար
չէր գիտենալ, թէ ով գողացաւ), այն ժամանակ, ես յիմար
եմ, ես սարսաղ եմ, ես քնած եմ...:

Ի վերջոյ ես չեմ մոռանալ այն օրը, երբ Յ. Մ...եանից
խնդրեցի, որ ինձ իւր գործարանը ընդունի, շնորհակալ եմ,
ընդունեց. բայց ինչ, միթէ խիի ասելով, պէտք սպանել
հասկանալ, խեղճ լինելով, պէտք է գրաստ լինել՝ ինչ որ բար-
ձին՝ լուռ ու մունջ տանել, նիւթականից զուրկ լինելով՝ ասել
է պատուազգացումից եւս զուրկ լինել... ոչ, ոչ բարեբար ուե-
րեր, այդքան էլ չէ... բախտը, որոնց ձեր ոտն է գցել, բոլո-
րովին ոտի տակ միք տունիլ, ժամանակի անիւր շարժուն է...:

Ս.հա սիրելի բարեկամներ, ինչ է նշանակում խաբուսիկ
վերացական յոյսերի յետեւից ընկնելը, ինչ է նշանակում Մայր-
Հայրենիքից երես շուռ տալ եւ պանդխտութեան հոտանքն ի
վեր վաղ տալը... պանդխտութիւնը մի թոհ եւ բոհ է—
բա՛ս, լաբիւմիթոս է, որի մէջ ընկնողը կորցնում է իւր սեղին,
պատանեկութիւնը, երիտասարդութիւնը եւ միանգամայն իւր
պատուոյ զգացումը... Զգո՛յ՛ այդ վտանգաւոր պանդխտու-
թիւնից, խաբուսիկ յոյսերից. հաւատացէ՛ք «Մամուռոր թա-
վառականիս» եւ դուք եւս կըլլաք, թէ «Բանց օտարի վարդը,
բաղլը ու հոտաւէտ է հայրենեաց փուշը»:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0685853

